

თამაზ გამყრელიძე  
გივი მაჭავარიანი

ს ო ნ ა ნ ზ თ ა

ს ი ს ზ ე მ ა

ღ ა

ე ბ ლ ა უ ზ ი

ქ ა რ თ ვ ე ლ უ რ

ე ნ ე ბ უ ი

„მეცნიერება“

1965

ადმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

მ. გამყარელიძე, გ. მაჭავარიანი

სონანვთა სისვება  
და  
უბრაუვი ქართველურ ენებში

საერთო-ქართველური სტრუქტურის ტიპოლოგია

გ. წერეთლის რედაქციითა და წინასიტყვაობით

# უ ნ ნ ა ა რ ს ი

ხონანტებისა და აბლაუტის თეორიის გამო ქართველურ ენებში (გ. წერეთელი) . . . . .	09
შემოკლებანი . . . . .	053
პირობით ნიშანთა და სიმბოლოთა განმარტება . . . . .	056
შესავალი . . . . .	1

## ნ ა წ ი ლ ი პ ი რ ვ ე ლ ი

### სონანტთა სისხმვა ძაბთველურ ენებში

#### თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი . /ჟ/ და /ა/ ფონემები ქართველურ ენებში

1. სონანტთა ადგილი ენის ფონოლოგიურ სისტემაში . . . . .	21
2. [ჟ] და [უ] ბგერათა ურთიერთობა სვანურში . . . . .	25
3. /უ/ და /ჟ/ ფონემათა მიმართების დიაქრონიული ანალიზი . . . . .	32
4. [ვ], [ჟ] და [უ] ბგერების ურთიერთობა ძველ ქართულში . . . . .	38
5. /ვ/ : /ჟ/ დაპირისპირების დიაქრონიული ანალიზი . . . . .	41
6. [ვ/ჟ] და [უ] ბგერათა ურთიერთმიმართება ძველ ქართულში . . . . .	46
7. [ვ] და [უ] ბგერათა ურთიერთმიმართება მეგრულ-ქანურში . . . . .	53
8. /*ჟ/ ფონემა საერთო-ქართველურში . . . . .	62
9. [ი] და [ა] ბგერათა ურთიერთობა სვანურში . . . . .	64
10. [ი] და [ა] სემანტთა ურთიერთობა ძველ ქართულში . . . . .	67
11. [ა] და [ი] მეგრულ-ქანურში . . . . .	69
12. /*ა/ ფონემა საერთო-ქართველურში . . . . .	71

#### თ ა ვ ი მ ე ო რ ე . /ლ რ მ ნ/ ფონემები ქართველურ ენებში

1. სონორ თანხმოვანთა შესატყვისობა ქართველურ ენებში . . . . .	73
2. ქართ. /ლ/ ფონემის შესატყვისები მეგრულ-ქანურსა და სვანურში . . . . .	74
3. ბოლოკიდური *რ ელემენტის რეფლექსები . . . . .	83
4. ჯოლორ- ტიპის სრულხმოვანი ფორმების წარმოქმნა მეგრულ-ქანურში . . . . .	85
5. უმარცვლო [*ლ *რ] ელემენტები ბოლოკიდურ პოზიციაში . . . . .	88
6. მარცვლოვანი [*ღ *წ *ჭ *წ] ელემენტები პოზიციაში თანხმოვნებს შორის . . . . .	94
7. მარცვლოვანი [*ღ *წ] ელემენტების კვალი ქართულში . . . . .	100
8. C—C პოზიციაში წარმოდგენილი მარცვლოვანი [*ღ *წ *წ] ელემენტები საერთო-ქართველურში . . . . .	105
9. მარცვლოვანი და უმარცვლო ელემენტები პოზიციაში თანხმოვანსა და ხმოვანს შორის . . . . .	105
10. მარცვლოვანი ელემენტები ანლაუტში თანხმოვნის წინ . . . . .	123
11. უმარცვლო [რ ლ მ ნ] ელემენტები . . . . .	128
12. თავკიდური [ლ] ელემენტი სვანურში . . . . .	130
13. /*ჟ *ა *რ *ლ *მ *ნ/ სონანტები საერთო-ქართველურში . . . . .	140

**თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე . ხ მ ო ვ ა ნ თ ა ს ი ს ტ ე მ ა ქ ა რ თ ვ ე ლ უ რ ე ნ ე ბ შ ი**

1. ხმოვანთა შესატყვისობანი ქართველურ ენებში . . . . .	145
2. ხმოვანთა შესატყვისობის დიაქრონიული ინტერპრეტაცია . . . . .	147
3. ხმოვანთა კომბინატორული ცვლილებები ქართველურ ენებში . . . . .	151
I. ხმოვანთა ცვლილებები სვანურში . . . . .	151
II. ხმოვანთა ცვლილებები ზანურ დიალექტებში . . . . .	157
უმლაუტი ზანურში . . . . .	160
4. ხმოვანთა სისტემა საერთო-ქართველურში . . . . .	171

**ნ ა წ ი ლ ი მ ე ო რ ე**

**ა ბ ლ ა უ ტ ი ქ ა რ თ ვ ე ლ უ რ ე ნ ე ბ შ ი**

**თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი . ა ბ ლ ა უ ტ ი ზ მ ნ ის ს ი ს ტ ე მ ა შ ი**

1. აბლაუტის ფუნქციონალური რაობა . . . . .	175
2. აბლაუტი ორმორფემიან ზმნურ ფუძეებში ძველ ქართულში . . . . .	179
3. აბლაუტი მეგრულ-ჭანური ფუძედრეკადი ზმნის სისტემაში . . . . .	187
4. ორმორფემიან ზმნურ ფუძეთა გამარტივების შემთხვევები ქართველურ დიალექტებში . . . . .	194
5. აბლაუტი ცალმორფემიან ზმნურ ფუძეებში ძველ ქართულში . . . . .	204
6. ცალმორფემიან ფუძედრეკად ზმნათა სისტემა სვანურში . . . . .	207
7. ცალმორფემიანი გარდაუვალი ზმნის სისტემა მეგრულ-ჭანურში . . . . .	214
8. თემატური აწმყოსა და ათემატური აორისტის მქონე ზმნები ქართულში . . . . .	225
9. თემატური აწმყოსა და ათემატური აორისტის მქონე ზმნები სვანურსა და მეგრულ-ჭანურში . . . . .	230
10. თემატური აწმყოსა და თემატური აორისტის მქონე ზმნები . . . . .	239
11. გრძელხმოვნიანი აორისტის მქონე ზმნები . . . . .	240
12. აორისტის წარმოების ძირითადი სტრუქტურული ტიპები საერთო-ქართველურში . . . . .	262
13. ნამყო უწყვეტელი ქართველურ ენებში . . . . .	273
14. კაუზატივი ქართველურ ენებში . . . . .	276

**თ ა ვ ი მ ე ო რ ე . ა ბ ლ ა უ ტ ი სა ხ ე ლ ის ს ი ს ტ ე მ ა შ ი**

1. აბლაუტური ხმოვანთმონაცვლეობა სახელურ ფუძეებში . . . . .	279
2. მორფემათა სტრუქტურა და მათი შეერთების წესები საერთო-ქართველურში . . . . .	303
3. საერთო-ქართველური ფონო-მორფოლოგიური სისტემის ტრანსფორმაცია და ისტორიულ ქართველურ ენათა ჩამოყალიბება . . . . .	325
4. ქართველური და ინდოევროპული . . . . .	365

**ს ი ბ ჯ ვ ა თ ა ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი**

ქართული . . . . .	475
სვანური . . . . .	491
მეგრულ-ჭანური . . . . .	499

## СО Д Е Р Ж А Н И Е

О теории сонантов и аблаута в картвельских языках (Г. В. Церетели) . . . . .	031
Сокращения . . . . .	053
Введение . . . . .	388

### *Часть I*

#### Система сонантов в картвельских языках

1. Фонемы /w/ и /j/ в картвельских языках . . . . .	388
2. Фонемы /l r m n/ в картвельских языках . . . . .	400
3. Система гласных в картвельских языках . . . . .	416

### *Часть II*

#### Аблаут в картвельских языках

1. Аблаут в системе глагола . . . . .	429
2. Аблаут в системе имени . . . . .	450
Структура морфем и правила их синтагматической сочетаемости в обще- картвельском . . . . .	452
3. Трансформация общекартвельской морфонологической системы . . . . .	459
Картвельский и индоевропейский . . . . .	467

#### Указатель словоформ

Грузинский . . . . .	488
Сванский . . . . .	498
Мегрело-Чанский . . . . .	508

# სონანტებისა და აბლაუტის თეორიის გამო

## პართველურ ენებში

წინამდებარე ნაშრომი თამაზ გამყრელიძისა და გივი მაჭავარიანისა „სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში“ არის შედარებით-ისტორიული ნარკვევი ქართველურ ენათა შესახებ, დაწერილი ენის ანალიზის სტრუქტურული მეთოდების გამოყენებით. შრომა ძირითადად ეხება ქართველურ ენების სონანტთა სისტემისა და აბლაუტის საკითხებს, მაგრამ არსებითად მასში განხილულია ამ ენათა თითქმის მთელი სტრუქტურა, დაწყებული ფონემური შემადგენლობით და გათავებული მორფემათა აგებულებით. იმისათვის, რომ ავტორებს სონანტთა სისტემისა და აბლაუტის საკითხები დაემუშავებინათ, საჭირო იყო დეტალური ანალიზის ჩატარება ენობრივი იერარქიის სხვადასხვა დონეზე, ვინაიდან მათი ერთმანეთთან კავშირში შესწავლის გარეშე არ შეიძლება ლინგვისტური კვლევა-ძიების შედეგი ნაყოფიერი იქნეს.

ანალიზი ენობრივი სტრუქტურის რომელიმე მაღალ დონეზე გულისხმობს უფრო დაბალი რიგის მოვლენების გათვალისწინებას. არ შეიძლება მორფოლოგიური სტრუქტურების კვლევა, თუ ანგარიში არ ეწევა ენის ფონოლოგიურ მონაცემებს<sup>1</sup>. მეორე მხრით, როგორც სამართლიანად აღნიშნავს É. Benveniste-ი, შეუძლებელია განსაზღვრა საკუთრივ ფონემის დისტრიბუციისა, მის კომბინატორულ, სინტაგმატურ და პარადიგმატულ მოცულობათა, ე. ი. ფონემის თვით რეალობისა, თუ მხედველობაში არ გვექნება უფრო მაღალი დონის ერთეულებიც, რომელთა შემადგენლობაში ეს ფონემა შედის, რადგან ერთეული იმდენადაა განმასხვავებელი, რამდენადაც იგი შეიძლება იდენტიფიცირებულ იქნეს ვითარცა უფრო მაღალი დონის შემადგენელი ელემენტი, რომლის ინტეგრანტის წარმოადგენს<sup>2</sup>. მით უმეტეს მხედველობაშია მისაღები ეს გარემოება,

<sup>1</sup> H. A. Gleason, An Introduction to Descriptive Linguistics, New York, 1956, 6.2, p. 66 შმდ.

<sup>2</sup> É. Benveniste-ის მოხსენება ლინგვისტთა IX საერთაშორისო კონგრესზე.

É. Benveniste-ის ამ სტატიის შესახებ იხ. Б. А. Серебренников, *Об основных докладах на IX Международном лингвистическом конгрессе. Вопросы Языкознания*, 1, 1963, გვ. 153 შმდ.; შდრ. აგრეთვე Э. А. Макаев, *Понятие давления системы и иерархия языковых единиц*. ВЯ, 5, 1962, გვ. 47 შმდ.

როდესაც საქმე ეხება ენის სტრუქტურის დიაქრონიულ ანალიზს ფონოლოგიური და მორფოლოგიური მოდელების რეკონსტრუქციის მიზნით<sup>1</sup>.

დიაქრონიული ენათმეცნიერების ერთ-ერთი ძირითადი მიზანია შედარებითი მეთოდისა და შინაგანი რეკონსტრუქციის საშუალებით დადგენა ენობრივ ცვლილებათა შეფარდებითი ქრონოლოგიისა, რათა გავითვალისწინოთ ენის განვითარების საფეხურები იმ ეპოქისათვის, საიდანაც ჩვენამდე წერილობით ფიქსირებულ მასალას არ მოუღწევია<sup>2</sup>. მაგრამ ამ მიზნის მიღწევა ძნელად განსახორციელებელი ამოცანა იქნება, თუ შედარებითი ანალიზის შედეგად არ გაირკვა მონათესავე ენათა ფონოლოგიურ, მორფოლოგიურ და სხვ. სტრუქტურათა კანონზომიერი მიმართებანი.

ამიტომ ინდოევროპული ენათმეცნიერება იმდენად იყო გატაცებული შესატყვისობათა საკითხებით, რომ É. Benveniste-ი თავის ცნობილ გამოკვლევას ინდოევროპულ სახელთწარმოების წარმოშობის შესახებ ერთგვარი საყვედურიტაც კი იწყებს: «სამოცი წლის მანძილზე შედარებითი გრამატიკის ძირითადი საგანი იყო შესატყვისობათა დადგენა ინდოევროპულ ენათა შორის და, გამომდინარე იმ მდგომარეობიდან, რომელსაც ეს შესატყვისობანი განსაზღვრავდნენ,—ახსნა იმისა, თუ როგორ ვითარდებოდნენ ჩვენთვის ცნობილი დიალექტები»<sup>3</sup>.

თუ ინდოევროპულ ენათმეცნიერებას იმას უსაყვედურებენ, რომ იგი შესატყვისობათა კვლევის ფარგლებს ნაკლებ სცილდებოდა, ქართველურ ენათმეცნიერებას ვერ დავაბრალებთ, რომ იგი გადაჭარბებულ ყურადღებას იჩენდა შესატყვისობათა მიმართ.

მართალია, უკანასკნელ ხანებში ქართველურმა ენათმეცნიერებამ ამ მხრივ მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია, მაგრამ ჯერ-ჯერობით კვლავ ისეთი მდგომარეობა გვაქვს, რომ ვ. თოფურიას შესაძლებლად მიაჩნია განაცხადოს: «არამც თუ რეკონსტრუქციის საკითხებია საპაექრო, არამედ თვით ბგერათა რეფლექსები და მით გამოწვეული შესატყვისობათა

<sup>1</sup> თუ რა შედეგამდე შეიძლება მიგვიყვანოს ამ დებულების უგულვებელყოფამ, ამის თვალსაჩინო მაგალითს იძლევა ისეთ შესატყვისობათა შესწავლის ისტორია, როგორიცაა ქართ. ც ა ც ხ ი, ლ ა ზ. დ უ ც ხ უ; ქართ. ც ე ც ხ ლ - ი, მეგრ.-ლ ა ზ. და ჩ ხ ი რ - ი/დაჩხურ-ი; ქართ. ს ი ს ხ ლ - ი, ლ ა ზ. დ ი ც ხ ი რ - ი და სხვ. ის, რაც არ ნ. ჩ ი ქ ი ბ ა ვ ა ს გრამატიკული კლასის მაწარმოებელ ფორმანტად მიაჩნდა, როგორც ამას წინათ ტ. გ უ და ვ ა მ მეტად დამარწმუნებლად წარმოაჩინა [იხ. ტ. გ უ და ვ ა. რეგრესული დეზაფრიკატიზაციის ერთი შემთხვევა ზანურში (მეგრულ-ქანურში). საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XXXIII, 2, 1964, გვ. 497 შმდ.], აღმოჩნდა უბრალო დისიმილაციის შედეგად მიღებული თანხმოვანი.

<sup>2</sup> უკანასკნელ დროს ამ საკითხების შესახებ იხ. Henry M. Hoenigswald, *Language Change and Linguistic Reconstruction*, Chicago, 1960; Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics*, New York, 1962 და განსაკუთრებით Jerzy Kuryłowicz, *O tak zwanej wewnętrznej rekonstrukcji. Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych*, 1962, z. 3, გვ. 19-41. აგრეთვე ვ. მ. შ ი რ მ უ ნ ს კ ი ს შრომა *Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков*, Москва—Ленинград, 1964, გვ. 3 შმდ.

<sup>3</sup> É. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1935, გვ. 1; რუს. თარგმანი, მოსკოვი, 1955, გვ. 25.

გადახვევები ჯერ კიდევ გაურკვეველია და ზოგ შემთხვევაში ეკვივალენტთა დაზუსტება და დადგენაც კი საჭიროა<sup>1</sup>. «ამდენად,—ავტორის აზრით,—რეკონსტრუქცია, იქნება იგი წინარექართველური ფუძემდებლის ფონემური შემადგენლობისა თუ გრამატიკული წყობისა, ნაადრევად უნდა ჩაითვალოს»<sup>1</sup>.

განსაკუთრებით მძიმე მდგომარეობა გვექონდა სულ ბოლო დრომდე სიბილანტთა და აფრიკატთა შესატყვისობის საკითხში.

ქართულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული იყო მცდარი შეხედულება, თითქოს ისეთი კანონზომიერი მიმართებანი, რომელნიც ფონეტიკური მხრივ ცოტად თუ ბევრად „იდენტურ“ ერთეულებშია გამოხატული (მაგ. /ს/:/ს/, /ზ/:/ზ/, /ც/:/ც/, /წ/:/წ/, /კ/:/კ/, /ქ/:/ქ/, /ფ/:/ფ/, /მ/:/მ/, /ნ/:/ნ/ და სხვ.), შესატყვისობა არ არის, იმ საბუთით, რომ „იდენტური“<sup>2</sup>, შესატყვისობად ვერ ჩაითვლება, რომ ეს მხოლოდ „გაუდიფერენცირებელი მასალაა“<sup>3</sup> და რომ „ამ შემთხვევებში ჩვენ გვაქვს დამთხვევა და არა შესატყვისობა“<sup>4</sup>.

ამ მტკიცებას რომ დავუჯეროთ, მაშინ უნდა უარვყოთ სქემა

$$/*A/ > |A|^{\text{p}}$$

ე. ი. ინდოევროპული ხშულებისათვის დადგენილი ისეთი შესატყვისობანი, როგორცაა პროტო-ინდოევროპული /\*p/, /\*t/, /\*k/, /\*b/, /\*d/, /\*g/: ბერძნ. /p/, /t/, /k/, /b/, /d/, /g/; ლათ. /p/, /t/, /k/, /b/, /d/, /g/ (მაგ. ბერძნ. patēr, ლათ. pater; ბერძნ. treis, ლათ. trēs; ბერძნ. he-katón, ლათ. centum; ბერძნ. beltí'on, ლათ. dē-bilis; ბერძნ. déka, ლათ. decem; ბერძნ. génos, ლათ. genus)<sup>6</sup> შესატყვისობად ვერ ჩაითვლება. ასეთი თვალსაზრისი კი მიგვიყვანდა

<sup>1</sup> ვ. თ. ფ. უ. რ. ი. ა., ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XII, 1960, გვ. 149-150.

<sup>2</sup> აქ გათვალისწინებული არაა, რომ ყოველი ფონემა, როგორც გარკვეული ენის ფონოლოგიური სისტემის წევრი, იდენტურია მხოლოდ თავის თავთან, დამოუკიდებლად იმისა, ახასიათებს თუ არა მას ფონეტიკურად სხვა ენის სათანადო ფონემასთან მსგავსება ან იდენტურობა. ამის შესახებ იხ. H. A. Gleason, op. cit., 1955, გვ. 159, 239 შმდ.; რუსული თარგმანი, მოსკოვი, 1959, გვ. 229, 323 შმდ.

<sup>3</sup> ასე, მაგ., არ ნ. ჩიქობავა ალ. ცაგარელს ნაკლად უთვლის, რომ შესატყვისობათა დადგენისას იგი აღნიშნავს არა მარტო „დიფერენცირებულ“ ერთეულებს, არამედ იმასაც, რაც „გაუდიფერენცირებელ“ მასალაშია მოცემული. თვით არ ნ. ჩიქობავას ცხრილებში ასეთი შესატყვისობანი, რა თქმა უნდა, ამოღებულია.

<sup>4</sup> ზოგჯერ საქმე კიდევ უფრო შორს მიდის. ზოგიერთ ავტორთან ასეთ მტკიცებასაც კი ვხვდებით: «ერთადერთი შემთხვევა, სადაც მარტივ წინაენის ხშულებში შეინიშნება გარკვეული კანონზომიერება, ესაა ქართ. თ (თხილი); ზან. თ თხირი; სვან. შდ შდის („თხილი“). გამოდის, რომ კანონზომიერებად გაგებულია მხოლოდ ფონეტიკურად განსხვავებულ ბგერათა მიმართებანი.

<sup>5</sup> მთავრული კურსივით აღნიშნულია ორ მონათესავე ენაში წარმოდგენილი ფონეტიკურად ცოტად თუ მეტად „იდენტური“ შესატყვისი საბოლოო მოდელები (შდრ. H. Penz I, The Evidence for Phonemic Changes. Joshua Whatmough, On his Sixtieth Birthday, 1957, 's-Gravenhage, p. 195 შმდ.).

<sup>6</sup> შდრ. W. P. Lehmann, ხს. ნაშრ., გვ. 85-86.



მონათესავე ენათა შორის ფონოლოგიურ შეფარდებათა რეგულარობის უარყოფამდე, რაც არსებითად ნიშნავს იმ პრინციპების უარყოფას, რომლებზედაც შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერება არის დაფუძნებული.

პრობლემისადმი ასეთი მიდგომის გამო, ბუნებრივია, ყოველგვარი ცდა, დაედგინათ ქართველურ ენათა ფონემების შესატყვისობანი, ამოაღმოჩნდა. შედეგად მივიღეთ მრავალფეროვანი სურათი, რომლის მიხედვითაც ერთი და იგივე ქართული ფონემა უახლოეს მონათესავე ენებში ერთსა და იმავე პირობებში ხან ერთ ფონემას შეესატყვისება, ხან მეორეს, ხან მესამესა და ხან მეოთხეს.

იმისათვის, რომ ეს არათანმიმდევრობანი როგორმე აეხსნათ, შეიქმნა კონცეფცია, თითქოს ბგერათშესატყვისობანი იბერიულ-კავკასიურ ენებში რალაც განსხვავებულ პრინციპებს ექვემდებარება და რომ საჭიროა ამის მიხედვით „დაზუსტდეს შედარებით-ისტორიული ანალიზის მეთოდიკა“.

მონათესავე ენების ფონემათა კანონზომიერი მიმართებანი დიაქრონიულ უნივერსალიებს ეკუთვნიან და გამოიხატებიან ფორმულით „(x) x ∈ L ⊃ ...“<sup>1</sup> ე. ი. „ყველა x-ისათვის, თუ x არის ენა, მაშინ...“ (მისთვის დამახასიათებელია კანონზომიერი მიმართება მონათესავე ენასთან). უნივერსალიათა კატეგორიას ეკუთვნის დებულება, რომ „ყველა ენა იცვლება“, მაგრამ სავალდებულო არ არის ყველაფერი „იცვლებოდეს“ ენაში. პირიქით, როგორც წესი, ცვლილებანი ფონოლოგიური სისტემის მხოლოდ ერთ ნაწილზე ვრცელდება, მაშინ როდესაც მეორე ნაწილი „უცვლელი“<sup>2</sup> რჩება.

ცვლილებათა სახეობანი მრავალრიცხოვანია არა მარტო ენათა სხვადასხვა ტიპებში, არამედ თვით ერთი ენის ფარგლებშიც, მაგრამ „შეცვლილიც“ („გადიფერენცირებული“) და „უცვლელიც“ („გაუდიფერენცირებელი“) თანაბრად კანონზომიერ მიმართებაში იმყოფებიან წინაპარ ენასთან, — მაშასადამე, ერთმანეთის მიმართაც, თუ საქმე ეხება საერთო წყაროდან მომდინარე მასალას და არა ლინგვისტური თუ ექსტრალინგვისტური ფაქტორებით გამოწვეულ ინოვაციებს.

ამიტომ სავსებით სამართლიანად აღნიშნა É. Benveniste-მა<sup>3</sup>, რომ ფონეტიკურ შესატყვისობათა რეგულარობა და შესაძლებლობა წინას-

<sup>1</sup> იხ. Joseph H. Greenberg, Charles Osgood, James Jenkins, Memorandum Concerning Language Universals. Universals of Language, ed. by Joseph H. Greenberg, Cambridge, Massachusetts, 1963, p. 258.

<sup>2</sup> „უცვლელი“ როგორც სემანტი. ისე კი, რამდენადაც საქმე „ახალ“ ენასთან გვაქვს, ყოველი ფონემა ამ ენის ფონოლოგიური სისტემის წევრია და, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იდენტურია მხოლოდ თავის თავთან. ამდენად როგორც ფონემა — განსხვავებულია მეორე ენის ფონემისაგან, თუნდაც რომ „ანალოგიური“ ან „იდენტური“ განმასხვავებელი ნიშანი ახასიათებდეს. მეორე მხრით, თუ ერთი ენის სხვადასხვა საფეხურს ან სხვადასხვა ფენას ავიღებთ, „იმავე“ ენის ფარგლებში ვნახავთ არა მარტო „უცვლელ“ მასალას, არამედ „შეცვლილსაც“. ეს საკითხები დეტალურად და კარგად არის განხილული Henry M. Hoenigswald-ის ცნობილ შრომაში *Language Change and Linguistic Reconstruction*, Chicago, 1960; იხ. მისივე: *Are There Universals of Linguistic Change? Universals of Language*, p. 23 შმდ.; აგრეთვე Winfred P. Lehmann, op. cit.

<sup>3</sup> É. Benveniste, *La classification des langues*. Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris, XI, années 1952-1953, Paris 1954; რუსულად

წარგანჭვრეტილ იქნეს გარკვეული ოდენობით ფონეტიკური განვითარების პროცესი, არ შემოიფარგლება ენის რომელიმე გარკვეული ტიპით ან რომელიმე განსაზღვრული მხრით; ამიტომ არ არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ „ეგზოტიკური“ ან „პრიმიტიული“ ენები მოითხოვენ შედარების სხვა პრინციპებს, ვიდრე ინდოევროპული და სემიტური ენები<sup>1</sup>.

ამგვარად, პრერელატივისტური წარმოდგენები შესატყვისობათა შესახებ ქმნიდნენ შთაბეჭდილებას, თითქოს ბგერათა შესატყვისობანი ქართველურ და კავკასიურ ენებში ექვემდებარებიან ინდოევროპული და სემიტური ენებისაგან რაღაც განსხვავებულ პრინციპებს, მაგრამ როდესაც ამ ენათა მიმართ სათანადოდ იქნა გამოყენებული შედარებითი ანალიზისა და შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდი, სულ სხვა სურათი გადაიშალა.

ამ წიგნის ავტორების, აგრეთვე მთელი რიგი სხვა მკვლევარების მიერ წლების მანძილზე წარმოებული კვლევა-ძიების შედეგად არამც თუ გაირკვა. რომ ბგერათა შესატყვისობების მხრივ ქართველურ ენებსაც იგივე პრინციპები ახასიათებს, რაც სხვა ენებისათვის იყო ცნობილი, არამედ აღმოჩნდა, რომ იშვიათად თუ არსებობს სადმე ისე ჩამოყალიბებული კანონზომიერება შესატყვისობებში, როგორც აქ გვხვდება<sup>2</sup>.

1959 წელს თ. გამყრელიძემ გამოაქვეყნა გამოკვლევა<sup>3</sup>, რომელშიაც განხილულია ქართული სიბილანტებისა და აფრიკატების ინვერსიული ასახვის ფაქტები სვანურსა და მეგრულ-ლაზურში, აგრეთვე ქართული /შ/ ფონემის არაცალსახა შესატყვისობის შემთხვევები, და დისტრიბუციული ანალიზის შედეგად დადგენილია ფონეტიკური კანონზომიერებანი, შეპირობებული კომბინატორული ხასიათის ფაქტორებით. ამგვარად ნაწილობრივ მოხსნილ იქნა საკითხი შესატყვისობის მოჩვენებითი არათანმიმდევრობისა ქართველურ ენათა ფონოლოგიური სისტემის ერთ ნაწილში.

თითქმის ამის პარალელურად გ. მაჭავარიანი<sup>4</sup> თავის გამოკვლევაში ქართველურ ენათა კონსონანტიზმის შესახებ მეტად დამაჯერებლად

თარგმანი: Новое в лингвистике. Москва, 1963; იხ. აგრეთვე L. Bloomfield, „Language“, I, p. 30, IV, p. 99; მისივე Language, pp. 359-360.

<sup>1</sup> დაყოფა ჩვენია (გ. წ.).

<sup>2</sup> ეს მაგალითი კარგად გვიჩვენებს, თუ რა სიფრთხილე საჭირო კანონზომიერ მიმართებათა „კვლევის მეთოდიკის დაზუსტების“ ცდებისას განსხვავებული ტიპის ენების მონაცემთა საფუძველზე.

<sup>3</sup> თ. გამყრელიძე, სიბილანტთა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი. თბილისი, 1959.

<sup>4</sup> Г. И. Мачавариани, О трех рядах сибиллянтных спирантов и аффрикат в картвельских языках. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР, Москва, 1960; [გ. მაჭავარიანის ამ შრომას მეტად მაღალი შეფასება მისცა გამოჩენილმა ნორვეგიელმა ენათმეცნიერმა და ქართველურ ენათა მკვლევარმა H. Vogt-მა. იხ. მისი Contributions à la reconstruction du phonétisme du Kartvélien commun, RK, v. XV—XVI, Paris XV—XVI, 1963, p. 33. (რეცენზია K. H. Schmidt-ის ქვემოთდასახელებულ შრომაზე); მისივე რეცენზია V. Polák-ის შრომაზე (იხ. აქვე, გვ., 014 წმწმწ. 2), ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961, გვ. 256, აგრეთვე წმწმწ. 11; ამეშადად იბეჭდება ავტორის ვრცელი მონოგრაფია ამ თემაზე.

დასაბუთა ადრე ა. შანიძის, გ. კლიმოვის<sup>1</sup>, V. Polák-ისა<sup>2</sup> და სხვ. მიერ გამოთქმული მოსაზრება ქართველურ ენათა სისინა სიბილანტებისა და აფრიკატების კანონზომიერ მიმართებათა შესახებ<sup>3</sup> და ამის საფუძველზე აღადგინა პროტოქართველური ფონოლოგიური სისტემისათვის სიბილანტებისა და აფრიკატების სამი რიგი.

მხოლოდ ამ წინასწარი კვლევის შედეგად გახდა ავტორებისათვის შესაძლებელი შეხებოდნენ სონანტთა სისტემასა და აბლაუტის პრობლემას ქართველურ ენებში.

სონანტთა სისტემის დადგენამ ინდოევროპულში თავის დროზე დიდი როლი ითამაშა დიაქრონიული ენათმეცნიერების განვითარებაში. მთელი კვლევა-ძიება ისტორიულ-შედარებითს ინდოევროპულ ენათმეცნიერებაში მნიშვნელოვან ნაწილში ემყარება თეორიას სონანტთა სისტემისა და აბლაუტის შესახებ<sup>4</sup>.

ქართველურ ენათმეცნიერებაში სონანტთა სისტემის საკითხი სულ ბოლო დრომდე არ დასმულა.

მართალია, ცალკეული ავტორების მიერ აღნიშნული იყო ფაქტი „სონანტი“ ზ, ლ, მ, ნ ელემენტების არსებობისა<sup>5</sup>, მაგრამ ეს ელემენტები არ იყო განხილული როგორც სონანტთა სისტემის ფონემური ერთეულები.

თვალსაზრისი სონანტთა სისტემისა და აბლაუტის შესახებ საერთო-ქართველურში პირველად ჩამოყალიბებული იყო თ. გამყრელიძის მიერ 1959 წელს სიბილანტებისა და აფრიკატების შესატყვისობათა საკითხის შესწავლისას. ამ დროიდან მოყოლებული ეს თეორია მუშავდებოდა მის მიერ გ. მაჭავარიანთან ერთად ქართველურ ენათა დიდ მასალაზე. შედეგი ამ მუშაობისა წარმოდგენილია წინამდებარე შრომაში, რომელიც თავის მნიშვნელოვან ნაწილში ემყარება თეორიას ქართველურ ენათა სონანტების შესახებ.

ამ თეორიის მიხედვით საერთო-ქართველურ ფონოლოგიურ სისტემაში გამოიყოფა ფონემათა სამი კლასი:

<sup>1</sup> Г. А. Климов, *Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы*. Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, I, 1960, გვ. 22; შმდ; მისივე *Этимологический словарь картвельских языков*, Москва, 1964, გვ. 22; შდრ. აგრეთვე ვ. თოფური, ქართველურ ენათა შედარებითი ფონეტიკის ზოგიერთი საკითხი. იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება, XII, 1963, გვ. 154.

<sup>2</sup> Václav Polák, *Contributions à la grammaire historique des langues kartvéliennes*. Archiv Orientalní, XXIII, Praha, 1951, 1—2, pp. 77 შმდ.

<sup>3</sup> ახლა ამის შესახებ იხ. აგრეთვე K. H. Schmidt, *Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache*, Wiesbaden, 1962, S. 54 შმდ.

<sup>4</sup> ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ქვევით, გვ. 24.

<sup>5</sup> მხოლოდ ნ. მარმა თავისი საოცარი ინტუიციის წყალობით იგრძნო შესაძლებლობა ოდესღაც ქართულში l, r, n, m სონანტების არსებობისა, რასაც იგი გაკვრით აღნიშნავს თავის ქართული ენის გრამატიკაში (იხ. მისი *Грамматика древнелитературного грузинского языка*, Ленинград, 1925, გვ. 41, აგრეთვე 4);

ასევე გ. მაჭავარიანმა გამოთქვა ვარაუდი მარცვლოვანი ზ და ლ-ს არსებობის შესახებ ისეთს სიტყვებში, როგორიცაა \*წყ ზ თა (ქართ. წყრთა, მეგრ. ჭყითა, სვან. ჭითხ) და \*კ ლ დე (ქართ. კლდე, მეგრ. კირდა||კირდე, სვან. კოჯ).

ა) ხმოვნები, ე. ი. ფონემები, რომლებიც ფუნქციონირებდნენ სინტაგმატურად მხოლოდ როგორც მარცვლოვანი (მარცვლისშემქმნელი) ელემენტები;

ბ) თანხმოვნები, ე. ი. ფონემები, რომლებიც ფუნქციონირებდნენ სინტაგმატურად მხოლოდ როგორც უმარცვლო ელემენტები;

ც) სონანტები, ე. ი. ფონემები, რომლებიც ვლინდებოდნენ პოზიციებისდა მიხედვით მარცვლოვანი და უმარცვლო ელემენტების სახით.

რეკონსტრუირებული საერთო-ქართველური სონანტური კლასი შეიცავდა /\*ჟ \*ჭ \*რ \*ლ \*მ \*ნ/ ფონემებს, რომელთა ალოფონები განისაზღვრება როგორც დამატებითს დისტრიბუციაში მყოფი უმარცვლო [\*ჟ \*ჭ \*რ \*ლ \*მ \*ნ], და შესაბამისი მარცვლოვანი [\*ი \*უ \*ფ \*ღ \*გ \*წ] ელემენტები.

/\*ჟ/ და /\*ჭ/ სონანტების პოზიციური ქცევა ანალოგიური იყო /\*რ \*ლ \*მ \*ნ/ ფონემათა ქცევისა. სიტყვის დასაწყისში ხმოვნის წინ, ორ ხმოვანს შორის, ხმოვანსა და თანხმოვანს შორის და სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციაში ხმოვნის შემდეგ ისინი უმარცვლო ალოფონების სახით იყვნენ რეალიზებული, ხოლო სიტყვის დასაწყისში თანხმოვნის წინ, ორ თანხმოვანს შორის და სიტყვის ბოლოკიდურ პოზიციაში თანხმოვნის შემდეგ იგივე ფონემები ვლინდებოდნენ როგორც მარცვლოვანი ელემენტები.

შრომაში დეტალურად არის გაანალიზებული ტრანსფორმაციები, რომლებიც საერთო-ქართველურმა სონანტებმა განიცადეს ქართველურ ენებში მათი განვითარების გვიანდელ საფეხურზე, და ამის საფუძველზე ჩამოყალიბებულია თეორია საერთო-ქართველური სონანტთა სისტემის შესახებ.

სონანტებთან დაკავშირებით ნაშრომში წარმოდგენილია რეკონსტრუქცია საერთო-ქართველური ვოკალური სისტემისა და შესწავლილია ის გარდამქმნები, რომლებიც ამ სისტემამ განიცადა ისტორიულ ქართველურ დიალექტებში.

სონანტთა და ვოკალურ ფონემათა სისტემასთან მჭიდროდ არის დაკავშირებული აბლაუტის მოვლენა.

აბლაუტი ან აპოფონია არის ვოკალურ ფონემათა მორფოლოგიური ფუნქციის მქონე ალტერნაცია, რომელიც ისტორიულად უბრალო ფონოლოგიური ალტერნაციისაგან წარმოდგება. იმის შემდეგ, რაც იგი წარმოიშობა, ალტერნაცია განაგრძობს მის გვერდით არსებობას ცოტად (მაგ., ინდოევროპულ ენებში) თუ ბევრად უფრო ფართო მასშტაბით<sup>1</sup>. ეს გარემოება ერთგვარად აძნელებდა აპოფონიისა და ფონოლოგიური ალტერნაციის გამიჯვნას ერთმანეთისაგან, თუმცა აბლაუტის მოვლენა ცნობილი იყო, ყოველ შემთხვევაში გერმანული ენებისათვის, ჯერ კიდევ ი. გრიმიდან მოყოლებული.

ქართველური აბლაუტი, მსგავსად ინდოევროპულისა, მორფოლოგიური სიჭარბის მოვლენაა, ისე რომ აპოფონიური მონაცვლეობა ა/ე ზმნისა და სახელის ფუძის განსასხვავებლად (მეგრ. ბერგი „თოხი“, მაგრამ ბარგუნს „თოხ-

<sup>1</sup> Jerzy Kuryłowicz, L'Apophonie en sémitique, Wrocław, Warszawa, Kraków. 1961, p. 195.

ნის“; მეგრ. ტყეში „ტყავი“, მაგრამ ტყაბარანს „ატყავებს“; მეგრ. ჭვეთი „წვე-  
-თი“, მაგრამ ჭვათუნს „წვეთავს“ და სხვ.), ან ე/ი მონაცვლეობა ზმნის აწმყოსა  
და ნამყოს ფუძეების საწარმოებლად (ფენ-ს/ფინ-ა)<sup>1</sup> არ არის აუცილებელი,  
რადგან სხვა მორფოლოგიური საშუალებანი (სახელის ბრუნვის ნიშნები, ზმნის  
პირის ნიშნები და სხვა აფიქსები) საკმარისია ამავე დაპირისპირებათა გამოსახა-  
ტავად. ეს კარგად ჩანს ისეთი მაგალითებიდან, როგორიცაა მეგრ. თასი „თეს-  
-ლი“ /თასუნს „თესავს“ ან ქართ. წერ-ს/წერ-ა და სხვ., მსგავსად იმისა, რო-  
-გორც ეს გვაქვს ინდოევროპულში, სადაც მონაცვლეობა *ei>i* სიტყვაში  
\*liktós (<\*leiq<sup>h</sup>) არის ჭარბი ნიშანი, რადგან ისეთი ფორმები, როგორიცაა  
\*pektós (<\*peq<sup>h</sup>), მოწმობენ, რომ -ტნ საკმარისია იმავე კატეგორიის გამო-  
-სახატავად<sup>2</sup>.

აპოფონიური მონაცვლეობა ვოკალური ფონემებისა როგორც საშუალება  
მორფოლოგიურ დაპირისპირებათა გამოხატვისა ქართველურ საენათმეცნი-  
-ერო ლიტერატურაში ბოლო დრომდე არ იყო სათანადოდ შეფასებული,  
თუმცა თვით ფაქტი ამ მონაცვლეობისა დიდი ხანია რაც ცნობილია.

პირველად აბლაუტს ქართულში ყურადღება მიაქცია ჯერ კიდევ 1924 წელს  
აკაკი შანიძემ<sup>3</sup>, როდესაც იგი განიხილავდა ისეთს წარმოებებს, როგორიც  
არის გვე-გუვი, ურთი-ერთას, ჭურ-ჭერი, ბალახ-ბულახი და სხვ.

ერთგვარი შორეული მითითება იმაზე, რომ ე/ი მონაცვლეობა ქართულში  
აწმყოსა და ნამყოს ფუძეებში წმინდა ფონეტიკური მოვლენა არ არის, მოგვცა  
G. Deeters-მა, რომელიც ეხება რა ფორმებს, როგორიც არის ვლრექ/  
ვლრიკე, ვკრებ/ვკრიბე, ვწმედ/ვწმიდე და სხვ., აღნიშნავს: «იმ მოსაზრების  
საწინააღმდეგოდ, რომ ეს ხმოვანთმონაცვლეობა წმინდა ფონეტიკურადაა  
შეპირობებული, ლაპარაკობს ის გარემოება, რომ არსებობს მრავალი აწმყოს  
ფუძე, რომლებიც აორისტში ე-ს ინარჩუნებენ: ვსთესე, ვრეკე, ვტეხე,  
ვწერე»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> არსებობა ამ ფორმების (ფენ-ს/ფინ-ა, გრენ-ს/გრინ-ა და სხვ.) გვერდით ისეთი წარ-  
-მოებისა, როგორიცაა ფენ-ს/ი-ფინ-ება, გრენ-ს/ი-გრინ-ება და სხვ., მოწმობს, რომ ე/ი აპოფონი-  
-ური მონაცვლეობა არის ბიფუნქციონალური ხასიათისა და სხვადასხვა პარადიგმატულ  
კლასში აღნიშნავს სხვადასხვა კატეგორიათა: ოპოზიციას (აწმყო—ნამყო, მოქმედებითი—გნე-  
-ბითი), რა თქმა უნდა, მორფოლოგიური სიჭარბის ფარგლებში.

<sup>2</sup> იხ. J. Kuryłowicz, L'Apophonie en indo-européen, Wrocław, 1956; მისივე  
L'Apophonie en sémitique, Wrocław-Warszawa-Kraków, 1961, p. 18.

სულ სხვა ხასიათისაა აპოფონია სემიტურში, ჩვეულებრივ აქ გვაქვს არა მორფემი-  
-სეული აპოფონიური ხმოვანთმონაცვლეობა (ასეთი შემთხვევები, როგორც ეს აჩვენა J. Kury-  
-łowicz-მა თავის ბრწყინვალე გამოკვლევაში, სემიტურშიაც გვხვდება), არამედ ვოკალური  
ფონემების სახით რეალიზებული წყვეტილი აფიქსების სხვადასხვაგვარი განაწილება ძირის  
კონსონანტურ ფონემათა შორის.

ამიტომ სამართლიანად იქცევა K. Petráček-ი (Die innere Flexion in den semi-  
-tischen Sprachen. Archiv Orientalní, 28, 1960, გვ. 576 შმდ.), როდესაც მიჯნავს ერთმანეთი-  
-საგან სემიტურ „შინაგან ფლექსიასა“ და ინდოევროპულ აპოფონიას. შდრ. აგრეთვე И. А. Мелъ-  
-чук-ი (О „внутренней флексии“ в индоевропейских и семитских языках. ВЯ, 4,  
1963, გვ. 26).

<sup>3</sup> ა. შანიძე, წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის. ქართული საენათმეცნიერო საზოგა-  
-დოების წელიწადი, I—II, 1923-1924, გვ. 3 შმდ.

<sup>4</sup> Gerhard Deeters, Das kharthwelische Verbum, Leipzig, 1930, გვ. 106.

მორფოლოგიური დანიშნულების ხმოვანთმონაცვლეობა სვანურსა და მეგრულში პირველად აღნიშნა ვ. თოფურია, რომელმაც გიარკვია, რომ სვანურში II უღვლილებისად მიჩნეული ზმნები აქტივისა და მედიოპასივის ფორმებს ერთურთისაგან ფუძის დრეკადობით ასხვავებენ: პირველს - ი ახასიათებს ფუძეში, ხოლო მეორეს ე (მაგ. ო-ტვზ, ა-ტვზ, ა-ტიზ, ერთი მხრით, და ა-ტუზ, ა-ტვ, ა-ტვზ, მეორე მხრით). ანალოგიური ხასიათისად შიძინია ავტორს აგრეთვე ქართულში ისეთი წარმოება, რომელიც ფუძედრეკად ზმნებს ახასიათებს (დრეკ-ა /დრიკ-ე, დრკ-ებ-ის/დრკება)<sup>1</sup>.

უფრო გვიან იგივე ავტორი აღნიშნავდა, რომ «მეგრულში მორფოლოგიური დანიშნულების ხმოვანთმონაცვლეობა უნდა გვექონდეს საერთო ძირის შქონე მოქმედებით და ვნებით ზმნებსა თუ ნაზმნარ სახელებში, როგორცაა: შქირიტუა „შრეტა“, შქირატუა „შრტომა“. აგრეთვე სვანურში II ჯგუფის ზმნათა აქტიური და პასიური ფორმები გარჩეულია ერთმანეთისაგან აფიქსებთან ერთად ფუძის ფლექსიით: დიგე „აქრობს“, დეგ-ნი „ქრება“; ა-დიგ „გააქრო“, ა-აღვ (ა-დავ) „გაქრა“; კვიშე „ტეხს“, კვეშ-ნი „ტყდება“; ასეა ნაზმნარ სახელებშიც: ლენტ. ლგ-ვიდ „მოტანილი“, მე-გედ-ე „მოსული“ და სხვ. აქ ყველგან ი გვაქვს მოქმედებითის ფორმებში, ხოლო ე—ვნებითებში. ირკვევა, რომ ხმოვანთმონაცვლეობა როგორც მორფოლოგიური პროცესი უცხო არ არის მეგრულ-სვანურისათვის»<sup>2</sup>.

ამავე დროს, ავტორის აზრით, ფუძის ფლექსია, რომელიც უდავოა სვანურსა და მეგრულში, «ქართულში დასამტკიცებელია»<sup>3</sup>.

შემდეგში ვ. თოფურია მიუთითებდა, რომ «რამდენიმე ზმნის მოქმედებითი და ვნებითი ფორმები ქართულში ფუძის ფლექსიითაა გარჩეული ერთიერთისაგან და -ე- სწორედ ვნებითს გვარს უკავშირდება», ხოლო -ა— მოქმედებითს (როგორც, მაგ., ვნებ. ჯელ, \*ცეთ-←\*ცელ-, \*ყევ, ქერ- და მოქმედ. ცად-, ჯად-, ყავ, ქარ- ფუძეებში)»<sup>4</sup>.

ამის საფუძველზე ავტორი დაასკვნის, რომ «ქართული ენაც თავისი განვითარების შემდგომ საფეხურზე ხასიათდება ფუძის ფლექსიით (ფუძის ხმოვანთა ფუნქციონალური მონაცვლეობით; ჯად/ჯელ)»<sup>5</sup>.

ამასთან დაკავშირებით ავტორი მიუთითებს, რომ «ამ მხრივ ქართული და სვანური ერთმანეთს ჰგვანან, მაგრამ ფუძის ფლექსიისა და ზმნის საკითხში მათ შორის თვალსაჩინო განსხვავება იგრძნობა: ფუძის ფლექსია სვანურში მკვეთრად ჩამოყალიბებული მოვლენაა: იგი გვაქვს როგორც პირვანდელს, ორთანხმოვ-

<sup>1</sup> იხ. ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში. თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, X, 1930, გვ. 295 შმდ.

<sup>2</sup> ვ. თოფურია, რ და ნ თანხმოვანთა მონაცვლეობისათვის სვანურ ზმნებში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები. XVIII, 1941, გვ. 62. მეგრულში აბლაუტური ხმოვანთმონაცვლეობის თანმიმდევრული ანალიზი მოცემული აქვს ტ. გუდავას თავის გამოქვეყნებულ ნაშრომში „ფუძედრეკადი ზმნები მეგრულში“.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 66.

<sup>4</sup> ვ. თოფურია, მესამე ტიპის ვნებითის წარმოება ქართულში. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. III, № 9, თბილისი, 1942, გვ. 968.

<sup>5</sup> იქვე, გვ. 969.

ნიან ძირებში, ისე ნაწარმოებებშიც...», ხოლო «ქართულში კი ფუნქციონალური მონაცვლეობა ასე მკაფიოდ არ არის გამოხატული: ჯერ ერთი, სულ ოთხი-ზმნაა, სადაც ფუძის ფლექსია ჩანს და მისი მეოხებით განიჩქევან მოქმედებითი და ვნებითი ფორმები; მეორეცაა—და შეინიშნება ხმოვანთა შენაცვლება. მორფოლოგიური დანიშნულების გარეშეც<sup>1</sup>: დაიცავ და დაიცევ...»<sup>2</sup>.

აქედან ავტორი დაასკვნის, რომ «ქართულსაც ფუძის ფლექსია ახასიათებს, მაგრამ სვანურთან შედარებით იგი მეორეული ჩანს; ყოველ შემთხვევაში ქართული ამ მხრივ ძალზე ღარიბია»<sup>3</sup>.

ხმოვანთა მონაცვლეობის მორფოლოგიზაციის მოვლენას ქართველურენებში სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა გამოჩენილმა ნორვეგიელმა ენათმეცნიერმა და ქართველოლოგმა H. Vogt-მა. ეხება რა ხმოვანთა ალტერნაციას აორისტის და აწმყოს ფუძეებში ქართულში (ვ-კალ/კლ-ა, ვ-შალ-ე/ვ-შლ-ი და სხვ.), H. Vogt-ი აღნიშნავს: «ყველა ამ შემთხვევაში ხმოვნის სინკოპეს აქვს აბსოლუტური და სავალდებულო ხასიათი; ის არის მორფოლოგიური დამახასიათებელი ნიშანი სხვა ნიშნებთან ერთად ამ ზმნებისათვის და გამოყენებულია გრამატიკული სისტემისათვის მეტად მნიშვნელოვანი პარადიმატული სერიის საწარმოებლად»<sup>4</sup>.

ეხება რა ამ თვალსაზრისით ზმნისა და სახელის ფუძის განსხვავებას, ავტორი მიუთითებს: «მართალია, სინკოპეს მოვლენა ზმნაშიაც ფონეტიკურადაა შეპირობებული: ალტერნაცია შალ-ე / შლ- მხოლოდ ა- ვოკალიზმიან ზმნებშია, ალტერნაცია კალ-/კლ- არსებობს მხოლოდ მარტივ თანხმოვანზე დაბოლოებულ ზმნებში, ე და ა ვოკალიზმიან (გამონაკლისია ქვეც/ქს-), მაგრამ აქ არ შეიძლება წინასწარ იცოდე, დაუშვებს თუ არ დაუშვებს ამ ფონეტიკური პირობების დამაკმაყოფილებელი ძირი ძირეული ხმოვნის სინკოპეს. მალ-, ქარ-, წერ- ზმნების ძირები თავიანთი ფონეტიკური სტრუქტურის მხრივ არ განსხვავდებიან მნიშვნელოვნად კალ-, ჭერ- ზმნებისაგან, რომლებიც ყველანი ფუძეკუმშვადი არიან. ისინი შედიან სხვა მორფოლოგიურ ჯგუფებში, რომლების არსებობა არ შეიძლება აიხსნას სინქრონიული თვალსაზრისით, მაგრამ რომლებიც შენახული არიან ტრადიციითა და თვით სისტემის სტრუქტურით»<sup>5</sup>.

1949 წელს გ. ახვლედიანმა ჩამოაყალიბა აპოფონიის ძირითადი სახეები ქართულში. ეხება რა ვ. თოფურიას მიერ აღნიშნულ ა/ე ხმოვანთმონაცვლეობას მოქმედებითი და ვნებითი გვარების ერთმანეთისაგან განსახვავებლად, ავტორი აღნიშნავს, რომ «ესაა ტიპური აბლაუტი» და რომ «ფონეტიკური პროცესის პრინციპულად ასეთსავე მორფოლოგიზაციასთან გვაქვს საქმე ქართულ ზმნაში, როდესაც მისი ფუძის კუმშვა-უკუმშველობასთან

<sup>1</sup> შდრ. ზემოთ ჩვენი შენიშვნა ალტერნაციისა და აპოფონიის ერთმანეთთან მიმართების შესახებ., გვ. 015.

<sup>2</sup> ვ. თოფურია, ხს. ნაშრ., გვ. 969-970.

<sup>3</sup> ვ. თოფურია, ხს. ნაშრ., გვ. 972.

<sup>4</sup> H. Vogt, Alternances vocaliques en géorgien. Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, Bind XI, Oslo, 1939, p. 126.

<sup>5</sup> H. Vogt, იქვე, გვ. 132.

და ფუძის დრეკადობასთან დაკავშირებულია აწმყოსა და ნამყო წყვეტილის ერთმანეთისაგან განსხვავება»<sup>1</sup>.

ამის საფუძველზე ავტორი აღგენს აბლაუტის რამდენიმე სახეობას: 1. ნულოვანი და ა-ხმოვნიანი (ან ე-ხმოვნიანი) საფეხური: კ-ლავს — კ-ლა/ვკალ(ი); ხ-ნავს — ხ-ნა/ვხან(ი); ჭ-რის — ჭ-რა/ვჭერ(ი); ც-რის — ც-რა/ვცერ(ი)...; 2. ე/ი — ი კრეფ-ს/კრიფ-ა — ვკრიფე; გრეფ-ს/გრიხა — ვგრიხე...; 3. ო/ა თ-ლის/თალა ვთალე; თხ-რის/თხარა — ვთხარე»<sup>2</sup>.

მასვე აღნიშნული აქვს, რომ «უფრო სუსტად, მაგრამ მაინც გრამატიზირებულია ქართულის სპეციალ მრავალ სახელში ფუძის კუმშვა, რომლის მიხედვითაც განსხვავებულია ერთმანეთისაგან ბრუნვათა ორი ჯგუფი...» და რომ «სახელთა ფუძის კუმშვა-უკუმშველობა ისეთივე ხმოვანთმონაცვლეობაა, როგორიც ზმნაში აღვნიშნეთ. იქაც და აქაც ხმოვანთმონაცვლეობა განპირობებულია მახვილის გავლენით და გამოყენებულია მეტ-ნაკლებად სიტყვის ფორმათა ერთმანეთისაგან განსახვავებლად, ე. ი. იქაც და აქაც ფონეტიკური პროცესი მორფოლოგიზებულია»<sup>3</sup>.

როგორც ვხედავთ, გ. ახვლედიანის მიერ უკვე გარკვევით არის ჩამოყალიბებული ძირითადი სახეები ქართული აბლაუტისა. მანვე სწორად განსაზღვრა აბლაუტის როლი ქართულში<sup>4</sup>.

წინამდებარე ნაშრომში აბლაუტური ხმოვანთმონაცვლეობა პირველად არის წარმოდგენილი როგორც საერთო-ქართველური (პროტო-ქართველური) მოვლენა. აბლაუტი ქართველურ ენათა დიფერენციაციის შემდეგ განვითარებულია კი არ არის მიჩნეული, არამედ განხილულია როგორც ცალკეულ ქართველურ ენებში ასახული მექანიზმი პროტო-ქართველურ აპოფონიურ ხმოვანთმონაცვლეობათა. იგი პოსტულირებულია საერთო-ქართველური ენობრივი დონისათვის (პროტო-ქართველურისათვის). ყველა ქართველური ენის სათანადო მასალის სტრუქტურული ანალიზის საფუძველზე შრომაში მოცემულია დიაქრონიული თეორია საერთო-ქართველური აბლაუტისა. გამოვლენილია აპოფონიის შემთხვევები ქართველურ ენებში მათი განვითარების სხვადასხვა ქრონოლოგიურ დონეზე და შედარებითი და შინაგანი რეკონსტრუქციის გზით აღდგენილია აპოფონიური მონაცვლეობის საერთო-ქართველური მექანიზმი, რომელიც ტიპოლოგიურად თითქმის იდენტური აღმოჩნდა ინდოევროპული აბლაუტური ხმოვანთმონაცვლეობისა.

ავტორებმა წარმოადგინეს დებულება, რომ მათ მიერ რეკონსტრუირებული სონანტთა საერთო-ქართველური სისტემა მოქმედებდა სონანტთა მარცვლოვანი და უმარცვლო ვარიანტების სახით აპოფონიურ მექანიზმთან მჭი-

<sup>1</sup> გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949, გვ. 298.

<sup>2</sup> გ. ახვლედიანი, ხს. ნაშრ., გვ. 299.

<sup>3</sup> იქვე, გვ. 299-301.

<sup>4</sup> როგორც გ. ახვლედიანი აღნიშნავს, «როდესაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, რომ ამა თუ იმ ფონეტიკურ პროცესს დაუკავშირდა მორფოლოგიური ფუნქცია, ეს არ ნიშნავს, რომ ეს ფუნქცია გამოხატულია მხოლოდ ამით: იმ ენებში, რომლებსაც ჩვენ ვეხებით, ეს ფონეტიკური პროცესი წარმოდგენს მხოლოდ დამატების შინაგან ფლექსიას» (გ. ახვლედიანი, ხს. ნაშრ., გვ. 299).



დრო კავშირში. სონანტთა მარცვლოვანი და უმარცვლო ვარიანტების რეალიზაცია მთლიანად დამოკიდებული იყო ძირისა და სუფიქსის განხმოვანებაზე; განხმოვანების საფეხურები განსაზღვრავდნენ სონანტთა ალოფონურ მონაცვლეობას.

საერთო-ქართველური სონანტთა სისტემისა და აბლაუტური მოდელების ცვლილებათა რელატიური ქრონოლოგიის გათვალისწინებამ საშუალება მისცა ავტორებს აღედგინათ სურათი ისტორიული ქართველური ენების სტრუქტურათა ჩამოყალიბებისა და გაერკვიათ მთელი რიგი მოვლენა, რომელთა თანმიმდევრული ახსნა დღემდე არ ხერხდებოდა ან ახლებური ინტერპრეტაცია მიეცათ აქამდე ცნობილი ფაქტებისათვის. ასე, მაგ., ამ თეორიის თვალსაზრისით მოხსნილია საკითხი ე. წ. „ზანური სრულხმოვნობის“ პირველადობის შესახებ; მეგრულ-ლაზური სრულხმოვანი ფორმები განხილულია როგორც მარცვლოვანი სონანტების (ნულ-საფეხურიან ფორმებში) ვოკალიზაციის შედეგი; ახალი თვალსაზრისია წარმოდგენილი მეგრულ-ლაზური და სვანური ვოკალიზების შესახებ; მიჩნეულია, რომ სვანური გრძელხმოვანი ფორმები თავის ერთ ნაწილში ასახავენ საერთო-ქართველური აბლაუტის ერთ ერთ საფეხურს და სხვ.

სონანტთა სისტემასთან კავშირში აპოფონიური ხმოვანფონონაცვლეობის შესწავლის შედეგად აღდგენილია საერთო-ქართველური ძირისა და აფიქსების ძირითადი სტრუქტურული ტიპები და გამოვლინებულია მათ შორის არსებული სტრუქტურული მიმართებანი.

საბოლოო ანგარიშში საერთო-ქართველური ძირის სტრუქტურის შესახებ მიღებულია დასკვნები, რომლებიც არსებითად განსხვავდება დღემდე არსებული შეხედულებებისაგან ამ საკითხზე.

საერთო-ქართველური ენის განვითარების იმ საფეხურზე, რომელიც უშუალოდ წინ უსწრებდა სვანურისა და ქართულ-მეგრულ-ლაზურის დიფერენციაციის პროცესს, სიტყვის მორფოლოგიურ სტრუქტურას მორფემათა სამი სახეობა ახასიათებს: პრეფიქსი, ძირი და სუფიქსი.

პრეფიქსულ მორფემას ახასიათებს სტრუქტურა  $C^1V^1$ - და  $V^1$ ; ძირისათვის დამახასიათებელია  $CVC$ -, ხოლო სუფიქსისათვის —  $V^1C^1$ , ყველა შესაძლებელი აპოფონიური მოდიფიკაციით. ყოველი თანხმოვნის ადგილას შეიძლება გვექონდეს სონანტური ფონემა ( $S$ ), ე. ი.  $CVS$ -,  $SVC$ -,  $SVS$ - და  $V^1S$ .

პრეფიქსულ მორფემათა სტრუქტურული მიმართებები ძირეულ მორფემასთან არ რეგულირდება იმავე აპოფონიური წესით, რომლებიც სუფიქსაციისათვის არის დამახასიათებელი, გარდა განსაზღვრული შემთხვევებისა, რომლებიც არ ატარებენ ნორმის ხასიათს.

აპოფონიური ალტერნაციის ჩამოყალიბების შემდეგ ძველი პრეფიქსული სტრუქტურა მხოლოდ ნაწილობრივ ექვემდებარება მორფემათა ურთიერთობის ახალ სტრუქტურულ ნორმებს, რომლებიც განსაზღვრავდნენ სინტაგმატურ მიმართებებს ძირეულ და სუფიქსურ მორფემებს შორის.

ფუძე შეიძლება იყოს ერთ-, ორ- ან მეტმორფემიანი. ორმორფემიანი ფუძე ორი მდგომარეობით ხასიათდება:

I მდგომარეობაში გვაქვს ძირეული მორფემის ნორმალური საფეხური (ე. ი. ერთი მოკლე ხმოვნით) და სუფიქსური მორფემის ნულოვანი საფეხური გახმოვანებისა: *CVS-C*;

II მდგომარეობას ახასიათებს ძირეული მორფემის ნულოვანი საფეხური და სუფიქსური მორფემის ნორმალური საფეხური გახმოვანებისა: *CS-VC*.

ორივე ეს მდგომარეობა არის ავტონომიური ერთმანეთის მიმართ; ისინი ქმნიან აბლაუტის სხვადასხვა საფეხურებს ენის სინქრონიულად მოქმედ სისტემაში.

ზმნურ ფუძეში გახმოვანების ნორმალურ საფეხურზე მხოლოდ ერთი მორფემა შეიძლება იმყოფებოდეს, რის გამოც I ან II მდგომარეობაში წარმოდგენილ ფუძეზე ნორმალურ-საფეხურიანი სუფიქსის დართვა იწვევს ფუძის ნორმალურ-საფეხურიანი მორფემის შეცვლას ნულოვან საფეხურზე წარმოდგენილი შესაბამისი მორფემით (ალომორფით), ვინაიდან ზმნურ ფორმაში შეუთავსებელია ორი ნორმალურ-საფეხურიანი მორფემის არსებობა.

ამის შესაბამისად გარდაუვალი ზმნის ორმორფემიანი ფუძე აორისტის პირველსა და მეორე პირში I მდგომარეობით არის წარმოდგენილი: /\*დერ-კ/, ხოლო მესამე პირის ფორმაში, სადაც ფუძეს ნორმალურ-საფეხურიანი სუფიქსი ერთვის, ძირეული მორფემის ხმოვნიან /\*დერ-კ/ ვარიანტს ენაცვლება ნულ-საფეხურიანი ალომორფი /\*დრ-კ-ა, \*დრ-კ-ეს/<sup>1</sup>, ისე რომ იგი უპირისპირდება პირველი და მეორე პირის ფორმებს ძირეული მორფემის გახმოვანების საშუალებითაც.

გარდაუვალი ზმნისაგან განსხვავებით ორმორფემიანი გარდამავალი ზმნის ფორმები აპოფონიის სხვა სახეებით ხასიათდება. აწმყოში წარმოდგენილია II მდგომარეობა: *CS-VC* /\*დრ-ეკ/, ძირეული მორფემის ნულოვანი და სუფიქსური მორფემის ნორმალური საფეხურით, რითაც იგი აორისტის პირველსა და მეორე პირში წარმოდგენილი შესაბამისი გარდაუვალი ზმნის ფუძისაგან განსხვავდება: /\*დერ-კ/.

გარდა ამისა, გარდამავალ ზმნასთან აორისტის თემაში II მდგომარეობაში წარმოდგენილ ფუძეზე ხმოვნიანი აფიქსის დართვა იწვევს ნორმალურ-საფეხურიანი *-VC* მორფემის შენაცვლებას არასრულსაფეხურიანი ვარიანტით, რომელიც გამოხატულია მარცვლოვანი სონანტისაგან წარმომდინარე [\*ი] ელემენტით (აპოფონიის რედუცირებული საფეხური: /\*ჟ-დრ-ეკ ~ \*ჟ-დრ-იკ-ე/), რაც ნორმალურ-საფეხურიანი ფორმის \*ე→\*ი გადაბგერებით მიიღება.

იგივე მორფონოლოგიური პრინციპები მოქმედებს ერთმორფემიან ფუძეთა მორფოლოგიურ სისტემაში, მაგრამ აქ, რა თქმა უნდა, შესაძლებლობა აპოფონიური ხმოვანთმონაცვლეობისა უფრო შეზღუდულია (ეს ფუძე არ შეიძლება ორი მდგომარეობით იქნეს დახასიათებული); გარდამავალ ზმნასთან გვაქვს დრეკადობა: ათემატურ აწმყოში—ძირი ნორმალურ საფეხურზე (*CVC/S-*), ე სუფიქსიან აორისტში—ძირი რედუქციის საფეხურზე (*CiC/S-V*); გარდაუვალ ზმნასთან თემატურ აწმყოში—ძირი ნულ-საფეხურზე (*CC/S-VS*), ნულოვან აორისტში—ძირი პირველსა და მეორე პირში ნორმალურ საფეხურზე (*CVC/S-*), მესამე პირში—ნულოვან საფეხურზე (*CC/S-VC*).

<sup>1</sup> მარცვლოვანი სონანტით თანხმოვნებს შორის.

გარდამავალ ზმნათა განსაზღვრულ კლასში ვოკალური ფონემის სივრცის საფუძვლიანი აორისტიკის ჭარბ ნიშნად გვევლინებოდა.

აპოფონია დიდ როლს ასრულებდა საერთო-ქართველურ მორფოლოგიაში, განსაკუთრებით ზმნის სისტემაში. ზმნის უღვლილების ტიპები მნიშვნელოვნად იყო დამოკიდებული ხმოვანთმონაცვლეობის მოდელების განსხვავებულობაზე.

საერთო-ქართველური აპოფონიის შემოხსენებული წესების მიხედვით იყო აგებული აგრეთვე რთული ნომინალი ფუძეები, თუმცა სახელის ფლექსიასა და დერივაციაში იგი ნაკლებ როლს ასრულებდა, ვიდრე ზმნის სისტემაში.

როგორც შემოთქმულიდან ვხედავთ, საერთო-ქართველური დონისათვის მიღებულია ძირეული და სუფიქსური მორფემებისათვის იმავე ტიპის სტრუქტურული მოდელები და ისეთივე სინტაგმატური მიმართებანი მორფემებს შორის, როგორც აღდგენილია ინდოევროპულისათვის *É. Benveniste*-ის მიერ მის ეპოქალურ გამოკვლევაში *Origines de la formation des noms en indo-européen*.

ქართველური და ინდოევროპული ფონოლოგიური სისტემებისათვის თანაბრად დამახასიათებელია სამი ფონემური კლასი: თ ა ნ ხ მ ო გ ნ ე ბ ი ხ მ ო გ ნ ე ბ ი, ს ო ნ ა ნ ტ ე ბ ი, იდენტური ფონემური ინვენტარით ხმოვანთა და სონანტთა კლასებში:

ხ მ ო გ ნ ე ბ ი; /ე ე ა ა ო ო/;

ს ო ნ ა ნ ტ ე ბ ი; /ა ტ რ ლ მ ნ/ (მარცვლოვანი და უმარცვლო ალოფონებით).

ქართველურშიაც და ინდოევროპულშიაც ძირეული და სუფიქსური მორფემები ძირითადად ერთნაირ პრინციპებზეა აგებული: ძირეული მორფემებისათვის დამახასიათებელია *CVC*-სტრუქტურა, ხოლო სუფიქსურისათვის *-VC*. იდენტურია (ან თითქმის იდენტური) სუფიქსური და ძირეული მორფემების შეერთების წესები. ისინი თანაბრად ექვემდებარებიან აპოფონიური მონაცვლეობის პრინციპებს, რომელთა სახეები, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა, სრულს პარალელებს პოულობენ საერთო-ქართველურსა და ინდოევროპულში.

ამგვარად მიღებულია უაღრესად საყურადღებო დასკვნები ქართველური და ინდოევროპული ენების სტრუქტურათა ტიპოლოგიური<sup>1</sup> მსგავსების შესახებ<sup>2</sup> ამასთან დაკავშირებით ისმის მთელი რიგი საკითხი შედარებით-ისტორიული ქართველური (და არა მარტო ქართველური — ინდოევროპული, კავკასიური) ენათმეცნიერების წინაშე.

<sup>1</sup> გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად ხაზი უნდა გაესვას იმ გარემოებას, რომ აქ ლაპარაკია არა ქართველურ და ინდოევროპულ ენათა შორის გენეტურ ურთიერთობაზე და ამით გამოწვეულ მსგავსებებზე, არამედ სტრუქტურათა შორის არსებულ ტიპოლოგიურ მსგავსებებზე, რაც თავისთავად ქართველურ და ინდოევროპულ ენათა შორის ნათესაობა-არანათესაობის საკითხს არ წყვეტს. ამის შესახებ იხ. აქვე, ქვემოთ.

<sup>2</sup> ანთროპოლოგიურ და ეთნოგრაფიულ მეცნიერებათა VII საერთაშორისო კონგრესს მოსკოვში 1964 წ. აგვისტოს მოხსენდა ერთ-ერთი ავტორის მიერ (იხ. *Г. Мачавариани, К вопросу об индоевропейско-картвельских (южнокавказских) типологических параллелях*. VII Международный Конгресс Антропологических и Этнографических

მსგავსება ქართველურ და ინდოევროპულ ენათა შორის დიდი ხანია, რაც ცნობილია, ჯერ კიდევ ლაიბნიციდან მოყოლებული. შემდეგში ფ. ბოპი და მისი მიმდევრები ცდილობდნენ ქართველური ენები ინდოევროპულ ენათა რიცხვში მოეთავსებინათ. მიუხედავად იმისა, რომ ფ. ბოპის ცდა მარცხით დამთავრდა, თვით ფაქტს ქართველურ და ინდოევროპულ ენათა შორის მსგავსებისას ან ქართულში ინდოევროპული ელემენტების არსებობისას არავინ უარყოფდა. ფ. ბოპის შემდეგ მთელი საუკუნის მანძილზე გამოვლენილ იქნა კიდევ მრავალი ფაქტი ასეთი მსგავსებებისა, რასაც სხვადასხვა მკვლევარი სხვადასხვა ინტერპრეტაციას აძლევდნენ. ეხლა, როდესაც დადგენილია ტოპოლოგიური მსგავსება და იდენტობაც კი ქართველურ და ინდოევროპულ სტრუქტურათა შორის, ისმის საკითხი: რით აიხსნება ეს მსგავსება?

ამ ფაქტის ახსნის სამი შესაძლებლობა არსებობს:

1. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ აქ გვაქვს ინდოევროპულის უძველესი, შორეული ნათესაობა (Urverwandschaft) საერთო-ქართველურთან<sup>1</sup>, რომელიც უფრო მეტად არის „გაკავასიურებული“, ვიდრე რომელიმე ინდოევროპული ენა, მაგ., სომხური, სადაც უფრო მულავენდება ინდოევროპული ხასიათი, მაგრამ ამავე დროს კავკასიური თვისებებიც საქმაოდ იგრძნობა.

2. მსგავსება შეიძლება აიხსნებოდეს დანათესავებით არეალური ერთიანობის ფარგლებში ინდოევროპული და ქართველური ენების მრავალსაუკუნოვანი კონტაქტების<sup>2</sup> შედეგად. ასეთი კონტაქტები ქართულს ინდოევროპულთან უკვე უძველესი დროიდან ჰქონდა. ყოველ შემთხვევაში, ინდური-ირანულ ენებთან ურთიერთობა ქართულსა უკვე მიდიური ეპოქისათვის (XIV ს. ძველი წელთაღრიცხვით) შეიძლება დადასტურებულად ჩაითვალოს არმაზული, ირანული და ბერძნულ-ლათინური ეპიგრაფიკული ძეგლებისა<sup>3</sup>,

Наука, Москва, август 1964 г. Издательство „Наука“, Москва, 1964) ამ კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები, რასაც კონგრესზე დამსწრე ჩვენი დროის ერთ-ერთმა უდიდესმა ლინგვისტმა რ. იაკობსონმა უაღრესად მაღალი შეფასება მისცა როგორც ბრწყინვალე პერსპექტივების დამსახველ გამოკვლევას.

<sup>1</sup> შდრ. A. Nikuradse, Versuch einer Deutung der Parallelen der romanischen Baukunst West-Europas und Georgiens, RK, XY—XYI, 1963, 116, სადაც მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური და ხელოვნების ძეგლისა, აგრეთვე კულტურულ-ისტორიული საკითხების შესწავლის საფუძველზე კავკასიის ხალხები მიჩნეულია მონათესავედ ევროპის ხალხებისა, რომლებთან კონტაქტები მუდამ გრძელდებოდა.

<sup>2</sup> შდრ. G. Deeters-ის თეზისი, რომლის მიხედვითაც ინდოევროპული თვისებები, რომლებსაც ქართველური ენები ამჟღავნებენ, შესაძლებელია ინდოევროპული სუბსტრატით აიხსნას (Die Stellung der Kharthwelsprachen unter den kaukasischen Sprachen RK, 23, 1957. 12—16); ქართული ენის ლექსიკის ინდოევროპული ფენის შესახებ უკანასკნელ დროს იხ. René Lafon, Pour faire mieux connaître la langue géorgienne, RK, IV—V, 1958. გვ. 32, აგრეთვე A. Nikuradse, სს. ნაშრ., გვ. 116 შმდ. იხ. ამის შესახებ დაწვრილებით ჩვენს შრომაში „ივერია მესამე საუკუნეში“, რომელიც ამჟამად იბეჭდება.

<sup>3</sup> ეს ძეგლები, რა თქმა უნდა, უფრო გვიანდლები არიან. (პართულ-სასანური ეპოქისა და არა მიდიურისა), მაგრამ იქ შემონახული ცალკეული ფაქტები (ონომასტიკონი და სხვ.) წარმოადგენენ გაგრძელებას ძველი ტრადიციისას, რომელიც უფრო ძველი ხანის კონტაქტებზე მიუთითებს.

კლასიკური (ბერძნულ-რომაული) წყაროებისა და თვით ქართული ენობრივი მასალების<sup>1</sup> საფუძველზე. მაგრამ არის საფუძველი, როგორც ენობრივი, ისე კულტურულ-ისტორიული, ვივარაუდოთ, რომ ასეთი კონტაქტები ქართველურს ინდოევროპულთან გაცილებით უფრო ადრინდელი დროიდანვე ჰქონდა, და შესაძლებელია, რომ ეს მსგავსებანი სწორედ უძველესი კონტაქტების შედეგი იყოს. მაშინ ამის დასადასტურებლად გამოდგებოდა, კერძოდ, ქართველურ ენების ინდოევროპული წარმოშობის ის ლექსიკური ფენა, რომელიც თავის ვოკალიზმში ამჟღავნებს პროტო-ინდო-ირანულთან შედარებით უფრო არქაულ საფეხურს.

3. და, დასასრულ, ყველა ეს მსგავსება შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც უბრალო ტიპოლოგიური იზომორფიზმი, დამოუკიდებლად სივრცისა და დროისა, ყოველგვარი ნათესაობისა და დანათესავების გარეშე.

ნაადრევი იქნებოდა, თუ შევეცდებოდით ამჟამად იმის გარკვევას, რომელი ამ სამ ფაქტორთაგანია მიზეზი სტრუქტურული მსგავსებისა, თ. გ. აშკარული ძიებისა და გ. მაჭავარიანის ნაშრომში რომ ვლინდება.

შეიძლება მოქმედებდეს სამივე ფაქტორი, ან მხოლოდ ორი, ან იქნებ ერთი მათგანი. იმისათვის, რომ ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა შესაძლებელი გახდეს, საჭიროა პირველ ყოვლისა კავკასიის ენათათვის დამახასიათებელი სტრუქტურული კანონზომიერებების დადგენა იმავე გზით, როგორც ეს წინამდებარე ნაშრომშია გაკეთებული ქართველურ ენათა მიმართ და ამის შემდეგ მათი შედარებით-ტიპოლოგიური შესწავლა.

აქ მხედველობაში მაქვს ქართველურ ენათა ტიპოლოგიური მიმართებანი, — იზომორფიზმი და ალომორფიზმი, — ანუ სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური მსგავსებანი და განსხვავებანი არა მარტო მთის ე. წ. „იბერიულ-კავკასიურ“ ენებთან, არამედ აგრეთვე კავკასიისა და მეზობელი ქვეყნების სხვა ენებთან, კერძოდ ისეთს ინდოევროპულ ენებთან, როგორიცაა სომხური და ოსური, აგრეთვე წინა აზიის ძველ ინდოევროპულ და არაინდოევროპულ ენებთან.

ამ მხრივ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება ქართველური და კავკასიის ინდოევროპული ენების ფონოლოგიურ სისტემათა შედარებით-ტიპოლოგიურ შესწავლას.

დღემდე ნაკლები ყურადღება ეთმობოდა მკვლევართა მიერ იმ ფაქტს, რომ ქართულ ფონოლოგიურ სისტემას სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით, წმინდა სინქრონიულ პლანში არც ერთ ენასთან (გარდა სხვა ქართველური ენებისა) არა აქვს იმდენი მსგავსება, რამდენიც კავკასიის ინდოევროპულ ენებთან — სომხურთან და ოსურთან.

როგორც ცნობილია, ქართველურ ენათა ფონოლოგიური სისტემისათვის დამახასიათებელია ხშულთა და აფრიკატთა ტერნარული სისტემა, რომლის მიხედვითაც ერთი რიგი: /ფ/, /ძ/, /ქ/, /ც/, /ჩ/ უპირისპირდება დანარჩენ ორ წევრს როგორც ფ შ ვ ი ნ ვ ი გ რ ე ბ ი — ა რ ა ფ შ ვ ი ნ ვ ი გ რ ე ბ ს [რ. ი ა კ ო ბ ს ო ნ ი ს ა და მისი სკოლის ბინარული სისტემის მიხედვით: და ძ ა ბ უ ლ ნ ი —

<sup>1</sup> მხედველობაში მაქვს, კერძოდ, ირანული (მიდიური) წარმოშობის თეოფორული ქართული სახელები, რომ არაფერი ვთქვათ არმაზის წარწერების ენაზე, რომელსაც ზოგი მკვლევარი მიდიურს უკავშირებს.

არადაძაბულთ (tense—lax)]; მეორე რიგი: /ძ/, /ტ/, /კ/, /წ/, /ჭ/—როგორც გლოტალიზებული—არაგლოტალიზებული (checked—unchecked); და მესამე რიგი: /ბ/, /დ/, /გ/, /ძ/, /ჯ/—როგორც მჟღერნი—არამჟღერებნი.

ამ დიფერენციალური ნიშნებიდან, რომლებიც სამეულის რიგებს ახასიათებს, ერთ-ერთი არის ფონოლოგიური სიჭარბის ხასიათისა<sup>1</sup>.

დიფერენციალური ნიშნების თვალსაზრისით<sup>2</sup> და იმ ადგილის მიხედვით, რომელიც ამ ფონემებს უჭირავთ ფონოლოგიურ სისტემაში<sup>3</sup>, ტიპოლოგიურად გვაქვს სრული მსგავსება ქართულ და კავკასიის ინდოევროპულ ენათა—სომხურ და ოსურ<sup>4</sup> ფონოლოგიურ სისტემათა შორის.

<sup>1</sup> ზოგიერთ ავტორს ფშვინვიერები მიაჩნია არამარკირებულად (შდრ., მაგ., G. Deeters, Die kaukasischen Sprachen. Handbuch der Orientalistik, VII. Band, S. 19), ზოგს—გლოტალიზებული, ხოლო ზოგს—მეღერები.

<sup>2</sup> სწორი არ არის შეხედულება, თითქოს გლოტალიზებული თანხმოვნები ახასიათებს სომხურის მხოლოდ იმ დიალექტებს, რომლებიც ქართულის უშუალო გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ (მაგ., თბილისის, ართვინისა და სხვ. სომხური დიალექტები). გლოტალიზებული თანხმოვნები დამახასიათებელია მთელი აღმოსავლური სომხურისათვის, თვით სალიტერატურო ენის ჩათვლით (იხ. A. A. A. beghian, Neuarmerische Grammatik. Berlin und Leipzig, 1936, 23; შდრ. აგრეთვე A. C. Г а р и б я н, Об армянском консонантизме, ВЯ, 5, 1959, გვ 87) და, შეიძლება, ზოგიერთი დასავლური დიალექტისათვისაც კი.

G. R. Solta თავის ეხლანან გამოქვეყნებულ მნიშვნელოვან ნაშრომში სომხური ენის შესახებ (Die armenische Sprache. Handbuch der Orientalistik. Herausgegeben von B. Spuler. VII. Band. Armenisch und kaukasische Sprachen, Leiden-Köln, 1963, SS. 80 f.) აღნიშნავს ქართულ და სომხურ ხშულთა და აფრიკატთა სისტემების მსგავსებას, მაგრამ მათი ტრანსკრიბირების დროს რატომღაც სხვადასხვა ნიშნებს იყენებს (p', t', k', p', t', k', e', č', e', č' ქართულისათვის, ხოლო p, t, k, p', t', k', e, č, č სომხურისათვის).

<sup>3</sup> ქართულ და სომხურ ხშულთა და აფრიკატთა შედარებით—ტიპოლოგიური შესწავლისათვის მთავარი მაინც ის კი არ არის, გვაქვს თუ არა იდენტობა წმინდა აკუსტიკურად, ფშვინვის მხრივ ფშვინვიერებთან, გლოტალიზაციის მხრივ მკვეთრებთან ან სიუღერის მხრივ მეღერებთან, არამედ ის, რომ თანხმოვანთა ეს რიგები იდენტური არიან ერთმანეთისა ფუნქციონალური მიხედვით, რომელთაც თავიანთ ფონოლოგიურ სისტემაში ასრულებენ.

<sup>4</sup> ის, რაც ითქვა სომხურის შესახებ, მთლიანად ეხება აგრეთვე ოსურ კონსონანტურ სისტემას. საინტერესოა, რომ კავკასიური და წინააზიური ლინგვისტური არეალის ისეთი ინდურ-ირანული ენაც, როგორიც ქურთულია, თავისი ხშულთა და აფრიკატთა სამეულო რიგით ქართულ-სომხურ-ოსურთანა დგას უფრო ახლოს, ვიდრე ინდურ-ირანულ ენებთან.

ამ მხრივ საყურადღებოა აგრეთვე იმავე არეალის ისეთი სემიტური ენები, როგორიცაა თანამედროვე აღმოსავლურ-არამეული დიალექტები. ზოგიერთი ავტორის აზრით (კონსტანტინე წერეთელი, თანამედროვე ასურული დიალექტების შედარებითი ფონეტიკა. თბილისი, 1958; შდრ. A. К а х а ш е в, Ассирийские тексты. Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа. Вып. XX, Тифлис, 1894; N. Osipoff, Syriac. Le Maître Phonétique, 1913, გვ. 79-82; Н. Ю ш м а н о в, Сингармонизм урмийского диалекта. Памяти акад. Н. Я. Марра, М.—Л., 1938; стр. 297, 301; ამ დიალექტებში სემიტური „გმფატიკური“ თანხმოვნების ნაცვლად გლოტალიზებული ხშულები გვაქვს: თუ ექსპერიმენტალური გამოკვლევები ამ ცნობას დაადასტურებენ, მაშინ მათი შესწავლა კავკასიისა და წინა აზიის ენობრივი არეალის ფონოლოგიურ სისტემებთან შედარებით, ხოლო მეორე მხრივ, აბისინიის სემიტური ენების (სადაც აგრეთვე გლოტალიზებული ხშულები და აფრიკატები; შდრ. Wolf Leslau, Semitic Languages. Reprinted from the EB, 1961, p. 3) შედარება ადგილობრივ ენებთან ხელს შეუწყობს გარკვევას საკითხისას: გვაქვს ჩვენ აღმოსავლური არამეული დიალექტებისა და აფრიკის სემიტური დიალექტების გლოტალიზებულ თანხმოვანთა სახით მარგინალურ ენებში შემონახული არქაიზმი, თუ ინოვაცია, გამოწვეული ადგილობრივი ენების გავლენით.

ამ მსგავსებათა<sup>1</sup> (აგრეთვე განსხვავებათა) შედარებით-ტიპოლოგიური შესწავლა, ვფიქრობთ, ხელს შეუწყობდა არა მარტო ქართველურისა და ინდოევროპულის ურთიერთობის საკითხების კვლევას, არამედ აგრეთვე სომხური და ოსური კონსონანტიზმის მიმართების გარკვევას ინდოევროპულ კონსონანტიზმთან<sup>2</sup>.

იგივე ითქმის ქართველურისა და მთის კავკასიურ ენათა დამოკიდებულების შესახებ. ამ ენათა შორის გენეტური ურთიერთობის საკითხების კვლევა მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნება ნაყოფიერი, თუ სინქრონიულ პლანში ცალკეულ ენათა სტრუქტურების შესწავლის შემდეგ შედარებითი და შინაგანი რეკონსტრუქციის მეთოდის გამოყენებით აღდგენილ იქნება ჩრდილოეთ-კავკა-

<sup>1</sup> სამართლიანად აღნიშნავს G. R. Solta (ხს. ნაშრ., 92), რომ ეს მსგავსება შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

<sup>2</sup> ეს გარემოება უგულვებელი იყო თითქმის მთლიანად ფართოდ დისკუსიის დროს სომხური კონსონანტიზმის შესახებ, რომელიც *Вопрос Языкознания*-ს ფურცლებზე ჩატარდა 1959-1962 წლებში. თუ წინათ ავტორთა ერთი ნაწილი (A. Meillet, G. Deeters-ი) სომხური ხშულებისა და აფრიკატების ტერნარულ სისტემას (აგრეთვე მთელ რიგ სხვა მოვლენას, მაგ., ხმოვანთა სინკოპესა და სხვ.) მარტივად ხსნიდა კავკასიური ენების გავლენით, ეხლა, დისკუსიის დროს, ერთი სიტყვითაც არავის უხსენებია (გარდა H. Vogt-ისა), რომ ეს სისტემა ტიპოლოგიურად ახლოსაა ქართულთან და არსებითად განსხვავდება დღეს ინდოევროპულ ენებში (მაგ., სპარსულში, შდრ. შ. გაფრინდაშვილი, ჯ. გიუნაშვილი, *Фонетика персидского языка*. თბილისი, 1964) არსებული მდგომარეობისაგან. მთელი მსჯელობა დისკუსიის დროს იკით იყო მიმართული, რომ სომხური კონსონანტიზმი უშუალოდ გამოეყვანათ რეკონსტრუირებული ინდოევროპულისაგან, თუმცა თვით რეკონსტრუქცია ინდოევროპული არქეტიპისა მნიშვნელოვნად არის დამოკიდებული იმაზე, თუ როგორ იქნება შეფასებული დღეს ინდოევროპულ ენებში, კერძოდ, სომხურში არსებული ფონოლოგიური სისტემები. ეს მით უფრო თვალსაჩინოა ამჟამად, როდესაც არსებობს სერიოზული ვკევი ინდოევროპულ ხშულთა რეკონსტრუირებული სქემის მიმართ (შდრ. E. Prokosch, *Media aspirata*. *Modern Philology*, VI, 1918-1920; მისივე, *Сравнительная грамматика германских языков*, რუს. თარგმანი, მოსკოვი, 1954, გვ. 28-31; R. Jakobson, *Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics*. *Reports for the 8th International Congress of Linguists*, Suppl., Oslo, 1957. p. 9, რუსული თარგმანი: *Новое в лингвистике*, III, მოსკოვი, გვ. 103; Вач. Всев. Иванов, *Об исследовании древнеармянской фонологической системы в ее отношении к индоевропейской*. ВЯ, I, 1962, გვ. 37 შმდ.

ამიტომ ცდები სომხური და ოსური კონსონანტიზმის მიმართების გარკვევისა ინდოევროპულ არქეტიპთან, აგრეთვე თვით ამ არქეტიპის რეკონსტრუქციისა ძნელად თუ შეიძლება წარმატებით დამთავრდეს კვლევა-ძიების ცალმხრივი მიმართულებით წარმართვის შემთხვევაში, კავკასიური არეალური ლინგვისტიკის პრობლემების გათვალისწინების გარეშე.

თუ რა მნიშვნელოვანი შეიძლება იყოს ინდოევროპული ენათმეცნიერებისათვის ტიპოლოგიური პარალელები კავკასიურ ენებთან, ამის კარგი მაგალითია W. A. Allen-ისა (*Structure and System in the Abaza Verbal Complex*. *Transactions of the Philological Society*, 1956) და A. H. Kuipers-ის [*Phoneme and Morpheme in Kabardian (Eastern Adyghe)*]. 's-Gravenhage. 1960. *Janua Linguarum. Studia Memoriae Nicolai van Wijk dedicata*. Edenda curat C. H. van Schooneveld. რეცენზიები: D. M. Lang, BSOAS, XXIII, 1960, pp. 597-598; Г. А. Климов. ВЯ, 3, 1961, გვ. 134-137] შრომები, სადაც კავკასიური ენების მასალაზე მოცემულია სერიოზული დასაბუთება მონოვოკალური სისტემის შესახებ არსებობისა, პროტო-ინდოევროპულისათვის რომ ვარაუდობენ (შდრ. С. Г. Капельшев, *К фонологической интерпретации протоиндоевропейской звуковой системы*. ВЯ, 5, 1958.

სიის ენების ცალკეულ ოჯახთა (აფხაზურ-ადიღეურის, ნახურ-დაღესტურის) სტრუქტურული მოდელები, როგორც ეს ამჟამად ქართველური ენებისათვის გვაქვს, გარკვეული იქნება შედარებით-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით მსგავსებანი და განსხვავებანი, და მოხერხდება ამ ენათა და ქართველურ ენათა შორის კანონზომიერ მიმართებათა დადგენა ენობრივი იერარქიის ყველა დონეზე: ფონოლოგიის, მორფოლოგიის, ლექსიკისა და სხვ. სფეროში. ვიდრე ეს რეგულარული მიმართებები არ იქნება დადგენილი, საკითხი ქართველურ ენათა გენეტური ურთიერთობისა მთის კავკასიის ენებთან იქნება უფრო მეტად საგანი რწმენისა, ვიდრე ცოდნისა, და რა გინდ დიდი იყოს ეს რწმენა, იგი დებულებას ნათესაობის შესახებ მტკიცების ძალას ვერ შეჰმატებს.

ყველა ზემოთქმულის შემდეგ გასაგებია, რომ ამჟამად წინა პლანზე დგება ამოცანა კავკასიური და წინააზიური არეალური ლინგვისტიკის პრობლემების შესწავლისა შედარებით-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით. კავკასია წარმოადგენს ენათა მიკროკოსმოსს, და ერთმანეთის მონათესავე ენათა გარდა აქ მრავალი სხვადასხვა სისტემის ენა (ინდოევროპული, თურქული, სემიტური) იყრის თავს. მათი სტრუქტურული მოდელების დადგენა, პირვანდელი არქეტეპების რეკონსტრუქცია და ურთიერთმიმართებების<sup>1</sup> გარკვევა მნიშვნელოვანია არა მარტო თითოეული მათგანის შესწავლისათვის, არამედ ენათა განვითარებისა და ურთიერთობის ზოგადი საკითხებისა და უნივერსალიების პრობლემების კვლევისათვის. შემთხვევითი არ არის, რომ ცნება „ენათა კავშირისა“ პირველად კავკასიური ენების შესწავლისას ჩამოყალიბდა.

ამ საკითხების კვლევა განსაკუთრებით აქტუალურია ამჟამად, მას შემდეგ რაც გამოქვეყნდა რ. იაკობსონის შრომა ტიპოლოგიური კვლევის მნიშვნელობის შესახებ შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერებისათვის, რომელმაც ბიძგი მისცა ენათა შესწავლას სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური თვალსაზრისით და თვალსაჩინო გახადა ასეთი კვლევა-ძიების მნიშვნელობა დიაქრონიული ენათმეცნიერებისათვის<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> ამ მხრივ მეტად მნიშვნელოვანია ის გამოკვლევები, რომლებიც შეეხება კავკასიის ენათა ტიპოლოგიურ მიმართებებს, როგორც მაგ. Nils M. Holmer-ისა (Ibero-Caucasian as a Linguistic Type. *Studia Linguistica*, 1947); Ernst Lewy-სა (Der Bau der europäischen Sprachen, Dublin, 1942), V. Skalička-სი, The Structure of Languages of the Ancient Orient, *Archiv Orientální*, XVIII, 1—2, 1950, 485 სს.); T. Milewski-ს მთელი რიგი გამოკვლევები. K. H. Schmidt-ისა (Zu den Aspekten im Georgischen und in indogermanischen Sprachen, *RK*, XV—XVI, 1963. SS. 107, f.), ადრინდელი გამოკვლევები G. Deeters-ისა (Armenisch und Südkaukasisch, *Caucasica*, III, 37—82, —IV, 1—64) და სხვ.

<sup>2</sup> R. Jakobson. *Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics*. Proceedings of the 8th International Congress of Linguists, Oslo, 1958, p. 17 შმდ. რუსული თარგმანი *Новое в лингвистике*, III. Москва, 1963, გვ. 95 შმდ. იხ. აგრეთვე J. H. Greenberg, A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages. *International Journal of American Linguistics*, vol. XXVI, 3, 1960, p. 198 შმდ.; რუს. თარგმანი *Новое в лингвистике*, III, გვ. 60 შმდ.; აგრეთვე W. Skalička, *О современном состоянии типологии*, იქვე, გვ. 19 შმდ.



ამებამად ჩვენ ქართველური ენებისათვის გვაქვს პირველი ცდა<sup>1</sup> საერთო სტრუქტურული არქეტიპების დადგენისა ფონოლოგიურ და მორფონოლოგიურ დონეზე შედარებითი და შინაგანი რეკონსტრუქციის საშუალებით.

ენობრივი სტრუქტურის აქ წარმოდგენილი სურათი არის ერთ-ერთი მოდელი საერთო-ქართველური სისტემისა. ამდენად ჩვენ არ ვფიქრობთ, რომ ნაშრომში მოცემული თვალსაზრისი ქართველურ ენათა ფონოლოგიური და მორფონოლოგიური სტრუქტურისა და ამასთან დაკავშირებული მრავალი ცალკეული საკითხის შესახებ არის ერთადერთი სწორი, და რომ სხვა შესაძლებლობა გამორიცხულია.

ბუნებრივია, რომ მთელი რიგი აქ აღძრული საკითხის შესახებ შეიძლება სხვა შეხედულებაც არსებობდეს<sup>2</sup>, იქნებ ზოგი რამ სადავოც იყოს<sup>3</sup>, მაგრამ

<sup>1</sup> ეს შრომა უკვე სტამბაში იყო, როდესაც გამოვიდა ორი მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ქართველური შედარებით-ისტორიული ენათმეცნიერების დარგიდან: *Г. А. Климов, Этимологический словарь картвельских языков*. მოსკოვი, 1964 და *К. Н. Schmidt-ის Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaucasischen Grundsprache*. Wiesbaden, 1962. გ. კლიმოვის შრომა წარმოდგენს ქართველურ ენათა პირველ მნიშვნელოვან შედარებით-ისტორიულ გტიმოლოგიურ ლექსიკონს, რომელშიც მასალის შედარებითი ანალიზის გზით მოცემულია ცდა ქართველურ ენათა ლექსიკის ამოსავალი არქეტიპების დადგენისა. ავტორი პირველად იყენებს ქართველური ენების მიმართ მეთოდიკას, რომელიც დამუშავებულია ინდოევროპულ ენათმეცნიერებაში და უკანასკნელ დროს გამოყენებული *J. Pokorny*-ს მიერ. მაგრამ იგი არ გამოყოფილდება ამით და ცდილობს დაადგინოს მის მიერ რეკონსტრუირებული მასალის ქრონოლოგიური მიმართებანი, ამიტომ ლექსიკონს ახასიათებს რეკონსტრუქციის ორი ქრონოლოგიურად განსხვავებული დონე.

ფონოლოგიური სისტემისა და ამოსავალი არქეტიპების რეკონსტრუქციისას გ. კლიმოვი, როგორც თვით აღნიშნავს, ემყარება თ. გამყარულიძისა და გ. მუჭავარძანის წინამდებარე შრომაში წარმოდგენილ თეორიას ქართველური ენების სონანტთა სისტემისა და აბლაუტის შესახებ, რამდენადაც იგი მას იცნობდა წინასწარი მოსწენებებისა თუ ცალკეული სტატიების სახით.

**К. Н. Schmidt-ის** მეტად მნიშვნელოვან შრომაში მოცემულია ცდა საერთო ქართველური ენის ბგერითი შემადგენლობის რეკონსტრუქციისა. ამასთან დაკავშირებით განხილულია საკითხები როგორც ქართველურ ენათა ერთმანეთთან დამოკიდებულებისა, ისე მათი მიმართებებისა სხვა ენებთან. შრომისათვის დართული ვრცელი ინდექსი არსებითად არის ქართველურ ენათა გტიმოლოგიური ლექსიკონის ხასიათისა. ავტორი თავის დასკვნებში ემყარება არა მარტო მთელი ქართველოლოგიური ენათმეცნიერების მონაპოვარს, არამედ აგრეთვე თავისი საკუთარი მუშაობის შედეგებს. **К. Н. Schmidt-ის** დასკვნები ნაწილობრივ ემთხვევა (მაგ. მეგრული ვოკალიზმის საკითხებში) წინამდებარე შრომაში წარმოდგენილ თვალსაზრისს, ხოლო ზოგჯერ საგრძნობლად განსხვავდება მისგან. გერმანელ მეცნიერს შეუშინვეელი არ დარჩენია აბლაუტის მოვლენა ქართველურ ენებში, მაგრამ მის როლს ამ ენათა სტრუქტურაში, როგორც ჩანს, სხვა შეფასებას აძლევს. ასევე, მაგ., სწორად აქვს შემჩნეული მეგრ. ბერგ-ი და ანალოგიური სიტყვების ვოკალიზმის წარმომავლობა ასიმილაციის შედეგად (\*ბარგ-ი); საყურადღებოა აგრეთვე მისი მოსაზრებები ფონოლოგიური სისტემის რეკონსტრუქციისა და მთელი რიგი სხვა საკითხების შესახებ.

<sup>2</sup> ასე, მაგ., რედაქტორი სხვა აზრისაა ავტორებთან შედარებით ხშულთა და აფრიკატთა რეკონსტრუქციისა (შდრ. გვ. 7 შმდ.) და ზოგიერთი სხვა საკითხის შესახებ.

<sup>3</sup> მეტად საგულისხმოა ამ მხრივ **H. A. Gleason-ის** სიტყვები ფონემის შესახებ: «ლინგვისტიკას, საბედნიეროდ, არა აქვს რომელიმე ერთი საყოველთაოდ მიღებული ორთოდოქსალური თვალსაზრისი ფონემებზე, თუმცა გარკვეულ ლინგვისტურ წრეებში უპირატესად

მიუხედავად ამისა, ვფიქრობთ, შრომის მნიშვნელობა მაინც ძნელად თუ შეიძლება გადაჭარბებით იქნეს შეფასებული. ეს არის პირველი ნაშრომი ქართველური ენათმეცნიერების დარგიდან, დაწერილი ენობრივი ანალიზის სტრუქტურული მეთოდების თანმიმდევრული გამოყენებით და ამდენად — შესატყვისი ლინგვისტური მეცნიერების განვითარების თანამედროვე დონისა. აქ წარმოდგენილია სრულიად ახალი თეორია საერთო-ქართველური ენობრივი სისტემისა და მისი დიაქრონიული ტრანსფორმაციების შესახებ, რომელთა შედეგად ჩამოყალიბდა ისტორიული ქართველური ენები. არსებითად ეს შრომა წარმოადგენს საფუძველს ქართველურ ენათა შედარებით-ისტორიული გრამატიკისას. იგი ახალ ეტაპს ქმნის ქართველურ დიაქრონიულ ენათმეცნიერებაში, და ვფიქრობთ, მთელი მომავალი საკვლევებიერო მუშაობა ამ დარგში წარიმართება ამ მიმართულებით, ვინაიდან იგი, ბრწყინვალე პერსპექტივებს შლის მეცნიერების წინაშე.

**გიორგი წერეთელი**

თ ბ ი ლ ი ს ი

1964

გავრცელება პოვა ამა თუ იმ კერძო სისტემამ. შედეგად შეიქმნა შესაძლებლობა თავისუფალი არჩევანისა და სხვადასხვა მეთოდისა და თეორიულ ფორმულირებათა შემოწმებისა. ამათ პირველად გამოიწვია არევ-დარევა, მაგრამ საბოლოო ანგარიშში ხელი შეუწყო ლინგვისტური მეცნიერების პროგრესს». H. A. Gleason, op. cit., 1956, გვ. 222, რუსული თარგმანი, მოსკოვი, 1959, გვ. 302.

## О ТЕОРИИ СОНАНТОВ И АБЛАУТА

### В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

Работа Т. В. Гамкрелидзе и Г. И. Мачавариани „Система сонантов и аблаут в картвельских языках“ представляет собою сравнительно-историческое исследование в области картвельских языков, написанное с применением структурных методов языкового анализа. Работа в основном посвящена изучению системы сонантов и аблаута в картвельских языках, но по существу в ней рассмотрена почти вся структура этих языков, начиная с их фонемного состава и кончая строением морфем. Авторам пришлось провести детальный структурный анализ картвельских языков на различных уровнях языковой иерархии, для того чтобы разработать вопросы системы сонантов и апофонии, поскольку вне изучения этих уровней в их взаимосвязи результаты лингвистических исследований вряд ли могут быть плодотворными.

Анализ какого-либо высокого уровня языковой структуры, как известно, требует учета явлений более низкого порядка<sup>1</sup>. Невозможно, например, осуществить анализ морфологических структур языка без изучения его фонологических данных. С другой стороны, как справедливо отмечает Ё. Венвенисте, невозможно определить дистрибуцию фонемы, объем ее комбинаторных, синтагматических или парадигматических возможностей, т. е. саму реальность фонемы, если постоянно не обращаться к некоторой единице высшего уровня, в состав которой данная фонема входит, так как единица лишь постольку является различительной, поскольку ее можно идентифицировать в качестве составного элемента единиц более высокого уровня, интегрантом которых она использована<sup>2</sup>. Особенно

<sup>1</sup> Н. А. Gleason, *An Introduction to Descriptive Linguistics*, New York, 1956, 6, 2, p. 66, русский перевод, Москва, 1959, стр. 108.

<sup>2</sup> См. доклад Ё. Венвенисте-а на IX Международном конгрессе лингвистов. Относительно этой статьи Ё. Венвенисте-а см. Б. А. Серебренников, *Об основных докладах на IX Международном лингвистическом конгрессе*. Вопросы языкознания, I, 1963, стр. 153 сл.; ср. также Э. А. Макаев, *Понятие давления системы и иерархия языковых единиц*. ВЯ, 5, 1962, стр. 47 сл.

важно учитывать это обстоятельство, когда дело касается диахронического анализа языковой структуры с целью реконструкции фонологических и морфологических моделей<sup>1</sup>.

Одной из основных целей диахронического языкознания является установление путем сравнительной (внешней) и внутренней реконструкции относительной хронологии языковых изменений той эпохи, от которой до нас не дошли письменно фиксированные памятники<sup>2</sup>. Но достижение этой цели было бы трудно осуществимой задачей, если бы путем сравнительного анализа не удавалось установить закономерные соотношения между фонологическими и морфологическими структурами родственных языков. Поэтому индоевропейское сравнительное языкознание настолько увлекалось вопросами соответствий, что Ё. Бенвенисте считал возможным свою известную работу об индоевропейском именном словообразовании начать даже с некоторого упрека: «На протяжении шестидесяти лет основным предметом сравнительной грамматики являлось установление соответствий между индоевропейскими языками и—исходя из состояния, определяемого этими соответствиями,—объяснение того, как развивались известные нам диалекты»<sup>3</sup>.

Если индоевропейское языкознание упрекают за то, что оно мало выходило за пределы изучения соответствий, то картвелистику не приходится обвинять в чрезмерном внимании к вопросам соответствий.

Правда, за последнее время картвельское языкознание достигло в этой области значительных успехов, однако положение все-таки остается таким, что В. Т. Гоцуриа считает возможным заявить: «Не только вопросы реконструкции являются дискуссионными, но и сами рефлексы звуков и вызванные ими отклонения в соответствиях пока еще неясны, а в некоторых случаях необходимо уточнение и даже установление эквивалентов...». «Постольку, —полагает автор,—следует считать реконструкцию,

<sup>1</sup> История изучения таких соответствий, как груз. *saxv-i* 'липа', лазск. *duxu*; груз. *sesxl-i* 'огонь', мегр.-лазск. *dašxir-i/dašxur-i*; груз. *sixl-i* 'кровь', лазск. *dicxir-i* и др. хорошо показывает, к каким результатам может привести пренебрежение этим положением. То, что А. С Чикобава считал формантом грамматического класса, как это недавно убедительно показал Т. Гудава [*Об одном случае регрессивной дезаффрикатизации в занском (мегрело-чанском) языке*. Сообщения АН Грузинской ССР, т. XXXIII 1, 2, 1964, стр. 497 сл.], оказалось результатом простой диссимилации.

<sup>2</sup> Из последних работ по этому вопросу см. Henry M. Hoenigswald, *Language Change and Linguistic Reconstruction*, Chicago, 1960; Winfred P. Lehmann, *Historical Linguistics*, New York, 1962; В. М. Жирмунский, *Введение в сравнительно-историческое изучение германских языков*, Москва-Ленинград, 1964, стр. 3 и особенно Jerzy Kuryłowicz, *O tak zwanej wewnętrznej rekonstrukcji*. Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych, 1962, z. 3, p. 19-41.

<sup>3</sup> Ё. Benveniste, *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris, 1935; русский перевод, стр. 25.

будь это реконструкция фонемного состава пракартвельского языка-основы или его грамматического строя, преждевременной»<sup>1</sup>.

Особенно тяжелым было положение до последнего времени в области соответствий сибилантов и аффрикат. В грузинской лингвистической литературе было распространено ошибочное мнение, будто закономерные соотношения, выраженные фонетически в более или менее „идентичных“ фонологических единицах (напр., /s/:/s/, /z/:/z/, /c/:/c/, /ç/:/ç/ /k/:/k/, /p/:/p/, /m/:/m/, /n/:/n/ и др.), не являются соответствиями на том основании, что „идентичное“<sup>2</sup>, мол, нельзя считать за соответствие, что это „недифференцированный материал“<sup>3</sup> и что будто бы в данных случаях мы имеем „не соответствия, а совпадения“<sup>4</sup>.

Если верить этим утверждениям, то придется отвергнуть схему

$$/*A/ > \frac{/A/}{/A/}$$

т. е. устанавливаемые для индоевропейских смычных такие соотношения, как и.-е. /\*p/ /\*t/ /\*k/ /\*b/ /\*d/ /\*g/: греч. /p/ /t/ /k/ /b/ /d/ /g/, лат. /p/ /t/ /k/ /b/ /d/ /g/ (напр., греч. patēr, лат. pater; греч. tréis, лат. trēs; греч. he-katón, лат. centum; греч. beltíōn, лат. dē-bilis; греч. déka, лат. decem; греч. génos, лат. genus)<sup>6</sup>, не должны рассматриваться как соответствия. Такая точка зрения привела бы к отрицанию регулярности фонологических соответствий между родственными языками, что по су-

<sup>1</sup> В. Т. Толиа, *Некоторые вопросы сравнительной фонетики картвельских языков*. Иберийско-кавказское языкознание, т. III, 1960, стр. 149-150 (на грузинском языке).

<sup>2</sup> Здесь не учитывается то, что каждая фонема как член фонологической системы определенного языка идентична лишь самой себе, независимо от того, характеризуется она или нет фонетическим сходством или идентичностью с фонемой другого языка. Об этом см. Н. А. Gleason, *op. cit.*, 1955, стр. 159, 239 сл.; русский перевод, стр. 229, 323 сл.

<sup>3</sup> Так, напр., А. С. Чикобава считает недостатком схемы А Цагарели то, что в таблицах соответствий у него представлены не только „дифференцированные“ единицы, но и „недифференцированный материал“ (см. А. С. Чикобава, *Чанско-мегрельско-грузинский словарь*, стр. 10-11, прим. 1). В таблицах А. С. Чикобава такие соответствия, конечно, отсутствуют.

<sup>4</sup> У некоторых авторов мы встречаемся даже с таким утверждением: «Единственный случай, где в простых переднеязычных смычных наблюдаются определенные закономерности, это груз. t (txili), зан. t (txiri), сван. šd (šdix) 'орех'. Получается, что закономерностями считаются только соотношения между фонетически отличными фонемами родственных языков.

<sup>5</sup> Заглавным курсивом отмечены фонетически более или менее идентичные конечные модели, представленные в двух родственных языках (Ср. Н. Penz, *The Evidence for Phonemic Changes. Joshua Whatmough, On his Sixtieth Birthday*. 1957, 's-Gravenhage, 195 seqq.).

<sup>6</sup> W. P. Lehmann, *op. cit.*, p. 85-86.

шеству означает отрицание тех принципов, на которых зиждется сравнительно-историческое языкознание.

При таком подходе к проблеме, естественно, все попытки установить соответствия между фонемами картвельских языков оказались неудачными. В результате получена пестрая картина соответствий, по которой одна и та же грузинская фонема в ближайшем родственном языке в одних и тех же условиях соответствует то одной фонеме, то другой, третьей или четвертой.

Чтобы как-нибудь объяснить эту непоследовательность, была создана концепция, согласно которой звуковые соответствия в иберийско-кавказских языках якобы подчиняются каким-то особым принципам, в связи с чем должна быть „уточнена методика сравнительно-исторического анализа языков“.

Закономерные соотношения между фонемами родственных языков относятся к диахроническим универсалиям и выражаются формулой „ $(x)x \in L \supset \dots$ “<sup>1</sup>, т. е. «для всех  $x$ , если  $x$  есть язык, то тогда...» [для него характерно закономерное отношение к родственному языку]. К категории универсалий относится положение о том, что „каждый язык меняется“, но не обязательно, чтобы все „менялось“ в языке. Наоборот, изменения, как правило, распространяются только на одну часть фонологической системы, в то время как другая ее часть остается без „изменений“.

Виды изменений разнообразны не только в разных типах языков, но и в пределах одного и того же языка, но и „измененное“ („дифференцированное“) и „неизмененное“<sup>2</sup> („недифференцированное“) находятся в равной степени в закономерных соотношениях с праязыком и, следовательно, в отношении друг к другу, если дело касается материала, происходящего от одного общего источника, а не инноваций, вызванных лингвистическими или экстралингвистическими факторами.

Поэтому совершенно справедливо указал Ё. Бенвенисте, что «регулярность фонетических соответствий и возможность в известной степени

<sup>1</sup> См. Joseph H. Greenberg, Charles Osgood, James Jenkins, Memorandum Concerning Language Universals. Universals of Language, ed. by Joseph H. Greenberg, Cambridge, Massachusetts, 1963, p. 258.

<sup>2</sup> „Неизмененное“ как сегмент. Но поскольку мы дело имеем с „новым“ языком, каждая фонема как член фонологической системы данного языка, как уже отметили выше, идентична только самой себе и отлична от соответствующей фонемы другого языка, если даже характеризуется „аналогичными“ или „идентичными“ различительными признаками. С другой стороны, если взять разные ступени развития или разные слои одного и того же языка, мы в пределах того же языка найдем не только „неизмененный“ материал, но и „измененный“. Эти вопросы детально и хорошо изложены в известной работе Henry M. Hoenigswald-a, Language Change and Linguistic Reconstruction, Chicago, 1960; ero же Are There Universals of Linguistic Change? Universals of Language, p. 23 seqq., см. также Winfred P. Lehman, op. cit.

предвидеть процесс фонетического развития не ограничивается каким-либо определенным типом языка или какой-либо определенной областью. Поэтому нет оснований считать, что «экзотические» и «примитивные» языки требуют иных принципов сравнения, чем языки индоевропейские или семитические<sup>1</sup>.

Таким образом, пререлятивистические представления о соответствиях создавали впечатление, будто звуковые соответствия в картвельских языках подчиняются каким-то отличным от индоевропейских языков принципам, но когда в отношении этих языков должным образом был использован метод сравнительного анализа и внутренней реконструкции, то возникла совершенно иная картина.

В результате многолетней работы авторов этой монографии, а также других исследователей, выяснилось, что фонологические соответствия в картвельских языках характеризуются не только теми же принципами, которые были известны для других семей, но оказалось, что редко где существует такая последовательная система фонемных соответствий, как это встречается здесь<sup>2</sup>.

В 1959 г. Т. В. Гамкрелидзе опубликовал исследование<sup>3</sup>, в котором рассмотрены факты инверсивного соответствия грузинским сибилантам и аффрикатам в сванском и мегрело-лазском, а также неоднозначной корреляции груз. /š/, и путем дистрибутивного анализа установлены фонетические закономерности, обусловленные факторами комбинаторного характера. Таким образом был снят вопрос о кажущейся непоследовательности соответствий в одной части фонологической системы картвельских языков.

Почти параллельно с этим Г. И. Мачавариани<sup>4</sup> в своем исследовании о консонантизме картвельских языков очень убедительно обосновал

<sup>1</sup> Ё. Benveniste, La classification des langues. Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris, XI, années 1952-1953, Paris, 1954; русский перевод: Новое в лингвистике, Москва, 1963; ср. также L. Bloomfield, „Language“, I, p. 30, IV, p. 99; его же Language, pp. 359-360.

<sup>2</sup> Этот пример хорошо показывает, какая требуется осторожность при попытках «уточнения методики исследования» закономерных соотношений на основании данных языков, отличных от индоевропейских и семитических.

<sup>3</sup> Т. В. Гамкрелидзе, *Сибилантные соответствия и некоторые вопросы древнейшей структуры картвельских языков*. Тбилиси, 1959.

<sup>4</sup> Г. И. Мачавариани, *О трех рядах сибилантных спирантов и аффрикат в картвельских языках*. XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. Москва, 1960. [Этой работе Г. И. Мачавариани дал очень высокую оценку известный норвежский лингвист и исследователь картвельских языков Н. V o g t. См. его Contributions à la reconstruction du phonétisme du Kartvélien commun, RK, XV-XVI, Paris, 1963, p. 33 (рецензия на нижеупомянутую работу К. Н. Schmidt-a)]. См. также рецензию Г. И. Мачавариани на работу V. P o l á k-a (см. здесь же, стр. 036, прим. 2). Вопросы структуры картвельских языков. Тбилиси. II, 1961, стр. 256, а также прим. II. В настоящее время печатается большая монография Г. И. Мачавариани на эту тему.

высказанное ранее А. Г. Шанидзе, В. А. Климовым<sup>1</sup>, V. Polák-ом<sup>2</sup> и др. мнение о закономерной соотносительности свистящих сибиллянтов и аффрикат в картвельских языках и на этом основании восстановил для протокартвельской фонологической системы три ряда сибиллянтов и аффрикат.

Только после этой предварительной исследовательской работы стала возможной разработка вопросов системы сонантов и аблаута в картвельских языках.

Установление общендоевропейской системы сонантов сыграло в свое время большую роль в истории развития языкознания. Вся последующая исследовательская работа в области сравнительно-исторического индоевропейского языкознания в значительной степени основывалась на теории сонантов и аблаута<sup>3</sup>.

В картвельском языкознании до последнего времени вопрос о системе сонантов не был поставлен. Правда, отдельные авторы указывали на возможное существование „сонантов“  $\underset{\circ}{r} \underset{\circ}{l} \underset{\circ}{m} \underset{\circ}{n}$  в грузинском, но эти элементы не рассматривались в качестве фонемных единиц системы сонантов<sup>4</sup>.

Положение о системе сонантов и аблаута в общекартвельском языке впервые было выдвинуто Т. В. Гамкрелидзе в 1959 г. при изучении вопросов соответствий сибиллянтных спирантов и аффрикат в картвельских языках. Начиная с этого времени эта теория разрабатывалась им совместно с Г. И. Мачавариани на большом материале картвельских языков. Результаты этих исследований представлены в данной монографии, которая в значительной своей части опирается на теорию сонантов в картвельских языках.

<sup>1</sup> Г. А. Климов, *Опыт реконструкции фонемного состава общекартвельского языка-основы*. Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, I, 1960, стр. 22 сл; его же: *Этимологический словарь картвельских языков*, Москва, 1964, стр. 22. Ср. также В. Т. Топурия, *Некоторые вопросы сравнительной фонетики картвельских языков*. Иберийско-кавказское языкознание, XII, 1960, стр. 154. Теперь об этом см. также К. Н. Schmidt, *Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache*, Wiesbaden, 1962, S. 54 f.

<sup>2</sup> Václav Polák, *Contributions à la grammaire historique des langues kartvéliennes*. Archiv Orientální, XXIII, Praha, 1951, 1-2, pp. 77.

<sup>3</sup> Об этом см. ниже, стр. 24.

<sup>4</sup> Только Н. Я. Марр, благодаря своей поразительной интуиции почувствовал возможность существования некогда в грузинском сонантов  $\underset{\circ}{r} \underset{\circ}{l} \underset{\circ}{m} \underset{\circ}{n}$  (см. его *Грамматику древнелитературного грузинского языка*, Ленинград, 1925, стр. 41, а также 4).

Точно также Г. И. Мачавариани в своей неопубликованной работе высказал предположение о существовании слоговых  $\underset{\circ}{r}$  и  $\underset{\circ}{l}$  в таких словах, как \* $\underset{\circ}{c}q\underset{\circ}{r}t\underset{\circ}{a}$  (груз.  $\underset{\circ}{c}q\underset{\circ}{r}t\underset{\circ}{a}$  „локоть“, мерг.  $\underset{\circ}{c}q\underset{\circ}{i}t\underset{\circ}{a}$ , сван.  $\underset{\circ}{c}i\underset{\circ}{t}x$ ) и \* $\underset{\circ}{k}l\underset{\circ}{d}e$  (груз.  $\underset{\circ}{k}l\underset{\circ}{d}e$  „скала“, мерг.  $\underset{\circ}{k}i\underset{\circ}{r}d\underset{\circ}{a}$  /  $\underset{\circ}{k}i\underset{\circ}{r}d\underset{\circ}{e}$ , сван.  $\underset{\circ}{k}o\underset{\circ}{z}$ ).



Согласно этой теории, в общекартвельской фонологической системе выделяются три класса фонем:

Гласные, т. е. фонемы, которые функционировали синтагматически только как слоговые (слогообразующие) элементы;

Согласные, т. е. фонемы, которые функционировали синтагматически только как неслоговые элементы;

Сонанты, т. е. фонемы, которые реализовывались в зависимости от позиции в качестве слоговых или неслоговых элементов.

Класс реконструированных общекартвельских сонантов, предполагается, включает фонемы /\*j \*w \*r \*l \*m \*n/, аллофоны которых определяются как находящиеся в дополнительной дистрибуции неслоговые [ \*j \*w \*r \*l \*m \*n ] и соответствующие слоговые [ \*i \*u \*r \*l \*m \*n ] элементы.

Позиционное поведение сонантов /\*j/ и /\*w/ аналогично поведению фонем /\*r \*l \*m \*n/.

В начале слова перед гласной, между двумя гласными, между гласной и согласной и в финальной позиции слова после гласной сонанты реализовывались в виде неслоговых аллофонов; в начале слова перед согласной, между двумя согласными и в финальной позиции слова после согласной те же фонемы проявлялись как слоговые элементы.

В работе дан детальный анализ трансформаций, которые претерпела общекартвельская система сонантов в исторических картвельских диалектах, и на этой основе создана теория общекартвельской системы сонантов.

В связи с сонантами в работе проведена реконструкция общекартвельской вокалической системы и прослежены преобразования, которым она подверглась в исторических картвельских языках.

С системой сонантов и вокализмом тесно связано явление аблаута.

Аблаут или апофония—это имеющая морфологическую функцию альтернатива вокалических фонем, происходящая исторически от простой фонологической альтернативы. После того, как апофония возникает, альтернатива продолжает существовать рядом с ней в большей или меньшей (напр., в индоевропейских языках)<sup>1</sup> степени. Это обстоятельство затрудняло разграничение апофонии и фонологической альтернативы, хотя явления аблаута известны, во всяком случае для германских языков, еще со времен Я. Гримма.

Картвельский аблаут, подобно индоевропейскому, есть явление морфологической избыточности, так что апофонические чередования е/а для различения именных и глагольных основ (мегр. *berg-i* „мотыга“, но *bag-ın-s* „мотыжит“, мегр. *tqeb-i* „кожа“, но *tqabaq-an-s* „сдирает кожу“, мегр. *çvet-i* „капля“, но *çvat-ın-s* „капает“ и др.) или чередования е/і для образования глагольных основ настоящего и прошедшего времен не обязательны, так как других морфологических средств (падежные окончания имен, личные признаки глагола и другие аффиксы) достаточно

<sup>1</sup> Jerzy Kuryłowicz, L'Apophonie en sémitique, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1961, p. 195.

для образования тех же категорий. Это хорошо видно на таких примерах, как мегр. *tas-i* „семя“, но *tas-un-s* „сеет“, или груз. *çer-s/çer-a* „пишет“/ „написал“ и др.<sup>1</sup>; ср. аналогичное явление в индоевропейском, где чередование  $e_i > i$  в слове *liktós* (< \**leiq*<sup>11</sup>) является избыточным признаком, ибо такие формы, как \**pektós* (< *peq*<sup>11</sup>) свидетельствуют о том, что морфемы *-tó* достаточно для выражения той же категории<sup>2</sup>.

Апофоническое чередование вокалических фонем как средство для образования морфологических категорий до последнего времени не получило в грузинской лингвистической литературе должной оценки, хотя сам факт чередования уже давно известен.

Впервые аблаут в грузинском языке был отмечен А. Г. Шанидзе еще в 1924 г. при анализе таких образований, как *qew-quwi*; *urti-ertas*, *çur-çeri*, *balax-bulaxi* и др.<sup>3</sup>.

Некоторое указание на то, что чередование  $e/i$  в формах настоящего и прошедшего времен грузинского глагола носит морфологический характер, имеется у G. Deeters-a<sup>4</sup>, который, касаясь таких образований, как *vdrek/vdrike*, *vkreb/vkribe*, *vçmed/vçmide* и др., замечает: «Против сообщения, что это чередование гласных обусловлено чисто фонетически, говорит то обстоятельство, что существует много основ настоящего времени, которые в аористе сохраняют  $e$ : *vstese* „я сел“, *vreke* „я звонил“, *vtehe* „я ломал“, *vçege* „я писал“».

На апофоническое чередование гласных в сванском и грузинском языках впервые обратил внимание В. Т. Топуриа<sup>5</sup>. В своей работе о

<sup>1</sup> Существование форм *rep-s/i-pin-eb-a*, *grax-s/ i-grix-eb-a* наряду с формами *rep-s /pin-a*, *grax-s/ grix-a* свидетельствует о том, что апофоническое чередование  $e/i$  является бифункциональным и в различных парадигматических классах выражает различные оппозиции (настоящее—прошедшее, действительный—страдательный залоги), конечно, в пределах морфологической избыточности.

<sup>2</sup> Jerzy Kuryłowicz, *L'apophonie en indo-européen*, Wrocław, 1956; его же *L'apophonie en sémitique*, Wrocław, Warszawa, Kraków, 1961, p. 13.

Совершенно другой характер носит „апофония“ в семитическом. Обычно мы здесь имеем не апофоническое чередование гласных (такие случаи, как показал J. Kuryłowicz в своем известном исследовании, встречаются в семитических языках тоже в большом количестве), а различное распределение между консонантными фонемами корня прерывных аффиксов, реализуемых в виде вокалических фонем.

Поэтому справедливо поступает K. Petráček (*Die innere Flexion in den semitischen Sprachen. Archiv Orientalní*, 28, 1960, стр. 576), разграничивая 'внутреннюю флексию' семитических языков от индоевропейского аблаута. Ср. также И. А. Мельчук, *О „внутренней флексии“ в индоевропейских и семитских языках*, ВЯ, 4, 1963, стр. 26 сл.

<sup>3</sup> А. Г. Шанидзе, *К этимологии çeliçadi („год“)*. Ежегодник грузинского лингвистического общества. Тбилиси, 1923-1924, стр. 3 сл. (на грузинском яз.).

<sup>4</sup> G. Deeters, *Das kharthwelische Verbum*, Leipzig, 1930, стр. 106.

<sup>5</sup> В. Т. Топуриа, *Фонетические наблюдения в картвельских языках*. Труды Тбилисского государственного университета, т. X, 1930, стр. 295 сл. (на груз. языке).

фонетических явлениях в картвельских языках он пишет: «В сванском глаголы, относящиеся ко второму спряжению, формы актива и медио-пассива различают друг от друга перегласовкой основ: первая характеризуется гласным -i- в основе, а вторая — e-. Актив: o-ṭəx, a-ṭəx, a-ṭix „вернуть“, медио-пассив: ä-ṭwx, ä-ṭx, a-ṭax „вернуться“. В основе ə/i принадлежит к активу, а -a- — медио-пассиву». Сравнивая указанные формы сванского глагола с грузинским, автор указывает: «В грузинском тоже оказались глаголы, похожие на сванские ṭix-e ṭex(e)ni, типа dɾeḡ-s dɾḡ-eb-is, с гласным -e- в медио-пассивах и -e-/i- — в активных формах»<sup>1</sup>.

Несколько позднее тот же автор указывал, что «в мегрельском мы должны иметь чередование гласных морфологического назначения в действительных или страдательных глаголах или отглагольных именах с общими основами, как, например: škiriṭna „гасить“, škiraṭna „гаснуть“. Точно также «в сванском активные и пассивные формы глаголов II группы отличаются друг от друга, наряду с аффиксами, флексией основ: dige „тушит“, deg-n-i „тухнет, гаснет“: a-dig- „потушил“, a-däg „потух“, ḡviše „ломает“, ḡvešni „ломается“; так же имеем в отглагольных именах: lentex. lə-qid „принесенный“, me-qeḏ-e „пришедший“ и др. Здесь всюду имеем i в формах действительного залога и e — в страдательном. Выясняется, что чередование гласных как морфологический процесс не чуждо для мегрело-сванского»<sup>2</sup>.

«При этом флексия основ, — по мнению автора, — которая бесспорна в мегрельском и сванском, нуждается в доказательстве в грузинском»<sup>3</sup>.

Возвращаясь к этому вопросу вновь, В. Т. Топуриа пишет: «Действительные и страдательные формы нескольких глаголов в грузинском отличаются друг от друга флексией основы, и -e- связано именно со страдательным залогом, а -a- с действительным (как, например, в основах стр. зал. qeḏ-, ceṭ- ← \*ceḏ-, qew-, keḡ- и действ. caḏ-, qaḏ-, qaw-, kaḡ-)\*<sup>4</sup>.

Исходя из этого, автор делает вывод, что «грузинский язык на поздней ступени своего развития тоже характеризовался флексией основы (функциональным чередованием гласных основы, например: qaḏ/qeḏ)<sup>5</sup>».

При этом автор отмечает, что «в этом отношении грузинский и сванский похожи друг на друга, но в вопросе глагола и флексии основы между ними чувствуется значительная разница: флексия основы в сванском

<sup>1</sup> В. Т. Топуриа, там же, стр. 295.

<sup>2</sup> В. Т. Топуриа, *К чередованию согласных г и п в сванских глаголах*. Труды Тбилисского государственного университета, XVIII, 1941, стр. 62 (на груз. языке). Последовательный анализ апофонического чередования гласных в мегрельском дан в неопубликованной работе Т. Гудава, *Глаголы с перегласовкой основ в мегрельском*.

<sup>3</sup> В. Т. Топуриа, там же, стр. 66.

<sup>4</sup> В. Т. Топуриа, *Образование страдательного залога третьего типа в грузинском*. Сообщения АН Грузинской ССР, т. III № 9, Тбилиси, 1942, стр. 963.

<sup>5</sup> В. Т. Топуриа, там же, стр. 969.

строго выраженное явление: она встречается как в первичных, дву-согласных корнях, так и в производных», а «... в грузинском функциональное чередование не так ясно выражено: во-первых, существует всего четыре глагола, где видна флексия основы и с ее помощью различаются действительные и страдательные формы: во-вторых, заметно чередование и без морфологического назначения<sup>1</sup>: daicav и daicev...»<sup>2</sup>.

Отсюда автор заключает, что «грузинский тоже характеризуется флексией основы, но сравнительно со сванским она кажется вторичной; во всяком случае, в этом отношении грузинский значительно беднее»<sup>3</sup>.

Вопрос о морфологизации чередования гласных в грузинском языке специально изучен Н. Vogt-ом. Касаясь альтернации гласных в основах аориста и настоящего времени (v-kał/kł-a; v-šal-e/v-šl-i), Н. Vogt отмечает: «Во всех этих случаях синкопа гласной имеет абсолютный и обязательный характер; она является для этих глаголов морфологическим характерным признаком, наряду с другими признаками, и использована для образования весьма важной для грамматической системы парадигматической серии»<sup>4</sup>.

Касаясь с этой точки зрения разницы между глагольными и именными основами, Н. Vogt пишет: «Правда, явление синкопы в глаголе тоже фонетически обусловлено: альтернация šal-e/šl существует только в глаголах с вокализмом а, альтернация kał/kł существует только в глаголах, оканчивающихся на простой звонкий, с вокализмом е и а (kes/ke является исключением): но здесь нельзя заранее предвидеть, допустит или нет синкопу корневой гласной корень, удовлетворяющий этим фонетическим требованиям. Глагольные корни mal- „прятать“, pač- „красть“, ceč- „писать“ не отличаются в значительной степени по своей фонетической структуре от kał- „убивать“, čeč- „резать“, которые имеют синкопирующие основы. Они входят в разные морфологические группы, существование которых нельзя объяснить с синхронной точки зрения, но которые поддерживаются традицией и структурой самой системы»<sup>5</sup>.

В 1949 г. Г. С. Ахвледиани установил основные виды апофонии в грузинском. Касаясь рассмотренного В. Т. Топуриа чередования гласных а/е для различения основ действительного и страдательного заголов, Г. С. Ахвледиани отмечает, что «это—типичный аблаут» и что «принципиально с такой же морфологизацией фонетического процесса имеем мы дело в грузинском глаголе, когда со стяжением-нестяжением

<sup>1</sup> Ср. выше наше замечание об отношениях альтернации и апофонии друг к другу, стр. 037.

<sup>2</sup> В. Т. Топуриа, упом. работа, стр. 969—970.

<sup>3</sup> В. Т. Топуриа, упом. работа, стр. 972.

<sup>4</sup> Н. Vogt, Alternances vocaliques en géorgien. Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap, Bind XI, Oslo, 1939, p. 126.

<sup>5</sup> Н. Vogt, там же, стр. 132.

его основы или с перегласовкой основы связано различие настоящего и прошедшего совершенного времен»<sup>1</sup>.

На этом основании автор устанавливает несколько видов аблаута: «1. O—O/a (или e): k-lavs—k-la/vkal(i); x-navs—x-na/vxan(i); č-ris—č-ra/včer(i); c-ris—c-ra/vcer(i); 2. e/i—i: krepv/kripa—vkripe; grexs/grixa—vgrixe... 3. O/a—a: t lis/tala—vtale; tx-ris/txara—vtxare».

Кроме того, Г. С. Ахвледiani отметил, что «более слабо, но все-таки грамматизовано в достаточно большом количестве грузинских имен стяжение основы, по которому различаются в грузинском две группы падежей...» и что «стягаемость и нестягаемость именной основы—такое же чередование гласных, какое мы отметили в глаголе. И там, и здесь чередование гласных обусловлено влиянием ударения и использовано в большей или меньшей степени для различения форм слова, то есть и там, и здесь фонетический процесс морфологизован»<sup>3</sup>. При этом автор правильно определяет роль аблаута в грузинском<sup>4</sup>.

В труде Т. В. Гамкредидзе и Г. И. Мачавариани апофоническое чередование гласных впервые представлено как общекартвельское (протокартвельское) явление. Аблаут мыслится здесь не как явление, возникшее после дифференциации картвельских языков, а рассматривается как отраженный в отдельных картвельских языках механизм протокартвельского апофонического чередования гласных. Он постулирован для общекартвельского языкового уровня (для протокартвельского). На основании анализа структур всех картвельских языков создана диахроническая теория общекартвельского аблаута. В работе выявлены случаи апофонии в картвельских языках на различных хронологических уровнях их развития и путем сравнительной и внутренней реконструкции восстановлены общекартвельские модели апофонического чередования, которые оказались идентичными или почти идентичными индоевропейскому аблауту.

Авторы выдвинули положение о том, что реконструированная ими общекартвельская система сонантов проявлялась в виде слоговых и неслоговых аллофонов в тесной связи с апофоническим механизмом. По этой теории, реализация слоговых и неслоговых вариантов сонантов полностью зависела от вокализации корня и суффикса. Ступени вокализации определяли аллофоническое чередование сонантов.

<sup>1</sup> Г. С. Ахвледiani, *Основы общей фонетики*, Тбилиси, 1949, стр. 298.

<sup>2</sup> Г. С. Ахвледiani, *op. cit.*, стр. 299.

<sup>3</sup> Г. С. Ахвледiani, там же, стр. 299-300.

<sup>4</sup> Как указывает Г. С. Ахвледiani, «когда мы говорим, что с тем или иным фонетическим процессом была связана морфологическая функция, это не значит, что эта функция выражена только этим: в тех языках, которых мы касаемся, этот процесс представляет собою только дополнительную внутреннюю флексию». Г. С. Ахвледiani, *op. cit.*, стр. 299.

Установление относительной хронологии изменений системы сонантов и апофонических моделей дало возможность авторам восстановить картину образования структур исторических картвельских языков и объяснить целый ряд явлений, которые раньше не поддавались удовлетворительному объяснению, или дать новую интерпретацию известным ранее фактам. Так, например, с точки зрения этой теории снимается вопрос о первичном характере «занского полногласия». Полногласные формы мегрельского и лазского рассматриваются как результат вокализации слоговых сонантов в формах нулевой ступени. Предложена новая точка зрения о мегрело-лазском и сванском вокализме; предполагается, что сванские формы с долгими гласными в одной своей части отражают одну из ступеней общекартвельского аблаута и т. д.

В результате изучения апофонического чередования гласных в его связи с системой сонантов восстановлены основные структурные типы общекартвельских морфем и выявлены структурные (синтагматические) отношения между ними.

В итоге в отношении структуры общекартвельского корня получены выводы, которые значительно отличаются от существовавших до сих пор мнений.

На том уровне развития общекартвельского языка, который непосредственно предшествовал дифференциации сванского и грузино-мегрело-лазского диалектов, морфологическую структуру языка характеризовали три вида морфем: префикс, корень и суффикс.

Префиксальную морфему характеризует структура  $C^1V^1$ - и V-; для корня характерна структура CVC, а для суффикса --  $-V^1C^1$ , со всеми возможными апофоническими модификациями. На месте согласной фонемы в морфеме может быть представлен сонант (S), т. е. CVS-, SVC, SVS- и -VS.

Структурные отношения префиксальных морфем с корневыми не регулировались теми же апофоническими правилами, которые характерны для суффиксации, кроме отдельных случаев, не носящих, однако, характера нормы.

После возникновения апофонической альтернативы префиксальная структура только частично подчинилась новым структурным моделям, определившим синтагматические отношения между корневыми и суффиксальными морфемами.

Основа слова может состоять из одной, двух или большего количества морфем.

Двуморфемная основа характеризуется двумя аблаутными состояниями: в состоянии I представлена нормальная ступень огласовки корня (т. е. корневая морфема с краткой гласной) и нулевая ступень суффиксальной морфемы: CVS-C-; состояние II характеризуется нулевой ступенью огласовки корневой морфемы и нормальной ступенью суффиксальной: CS-VC.

Оба эти состояния являются автономными по отношению друг к другу и создают различные ступени аблаута в синхронно действующей системе языка.

В глагольной форме только одна морфема может быть представлена в нормальной ступени огласовки; добавление к основе в состоянии I суффикса с полным вокализмом вызывает замену предшествующей морфемы в нормальной ступени огласовки соответствующим вариантом в нулевой ступени, так как в глагольной форме несовместимы две нормальные ступени огласовки.

Поэтому двуморфемная основа непереходного глагола \**der-k* „сгибаться“, „наклоняться“, представленная в первом и втором лицах аориста в состоянии I, в форме третьего лица выступает с нулевой огласовкой корня вследствие присоединения к основе полногласного суффикса: \**dr-k-a* (ед. ч.), \**dr-k-es* (мн. ч.).

Подобная альтернатива в корневой морфеме (наряду с аффиксацией) выражает противопоставление форм 1-го и 2-го лиц непереходного аориста форме 3-го лица.

В отличие от непереходного глагола, формы двуморфемного переходного глагола характеризуются другими видами апофонии. В настоящем времени они представлены в состоянии II: \**dr-ek* „гнуть“, „сгибать“, с нулевой ступенью корневой морфемы и нормальной ступенью суффиксальной, чем они и отличаются от соответствующей основы непереходного глагола, представленной в состоянии I. При этом присоединение к переходной глагольной основе в состоянии II полногласного суффикса (в формах аориста) вызывает замену предшествующей суффиксальной морфемы с нормальной огласовкой вариантом в ступени редукции, полученной путем перегазовки \**e* → \**i*: ср. 1-е л. ед. ч. наст. вр. \**w-dr-ek* ~ аор. \**w-dr-ik-e*.

Те же морфонологические принципы действуют и в системе одноморфемных основ, но здесь, естественно, возможности апофонического чередования гласных более ограничены (одноморфемная основа не может характеризоваться двумя состояниями). При переходном глаголе имеем перегазовку корня: в атематическом настоящем времени — корень в нормальной ступени: *CVC/S-*, в аористе с суффиксом *-e* — корень в редуцированной ступени: *CiC/S-e*; при непереходном глаголе, в тематическом настоящем времени — корень в нулевой ступени: *CC/S-VS*; в нулевом аористе — в первом и во втором лицах корень в нормальной ступени, в третьем лице — в нулевой ступени (1-ое и 2-ое л. ед. ч. *-CVC/S*, 3-е л. *CC/S-V*).

В определенном классе переходных глаголов ступень долготы служила дополнительным признаком аориста (наряду с аффиксацией). Апофония играла большую роль в общекартвельской морфологии, особенно в системе глагола. Структурные типы спряжения глагола в значительной степени зависели от различия в моделях чередования гласных.

По таким же правилам общекартвельского аблаута были построены и сложные именные основы, хотя в деривации и флексии имен он выполнял меньшую роль, чем в системе глагола.

Таким образом, для общекартвельского языка получены такие же структурные модели корневых и суффиксальных морфем и такие же синтагматические отношения между ними, какие были восстановлены для индоевропейского Ё. Benveniste-ом в его эпохальной работе *Origines de la formation des noms en indo-européen*.

Для картвельской и индоевропейской фонологических систем одинаково характерны три класса фонем—согласные, гласные и сонанты (с идентичным инвентарем в классах гласных и сонантов):

Гласные /e ē a ā o ō/;

Сонанты: /j w r l m n/ (со слоговыми и неслоговыми аллофонами).

В картвельском, так же как и в индоевропейском, корневые и суффиксальные морфемы, в основном, построены по одинаковым принципам: для корневых морфем характерна структура SVC-, для суффиксальных—VC; идентичны или почти идентичны способы соединения корневых и суффиксальных морфем. Они одинаково подчиняются принципам апофонического чередования, виды которых, за некоторыми исключениями, полностью совпадают в общекартвельском и индоевропейском языках.

Таким образом получены в высшей степени важные выводы о типологическом сходстве структур картвельских и индоевропейских языков<sup>1</sup>.

В связи с этим для картвельского (и не только картвельского) языкознания возникают новые проблемы.

Сходство между картвельскими и индоевропейскими языками известно давно, начиная еще со времен Лейбница. Впоследствии Ф. Бопп и его последователи пытались включить картвельские языки в число индоевропейских. Несмотря на неудачу попытки Ф. Боппа, сам факт существования сходства или наличия индоевропейских элементов в картвельских языках никем не отрицался. В продолжение всего столетия после Ф. Боппа было выявлено немалое количество новых фактов этого сходства, которому разные исследователи давали различные толкования. Теперь, когда устанавливается типологическое сходство и даже идентичность структур картвельских и индоевропейских языков, вновь возникает вопрос: чем объясняется это сходство? Для объяснения этого факта существуют различные возможности.

<sup>1</sup> На VII Международном конгрессе антропологических и этнографических наук в Москве в августе 1964 г. одним из авторов были доложены основные результаты этих исследований (см. Г. И. Мачавариани, *К вопросу об индоевропейско-картвельских (южнокавказских) типологических параллелях*. VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук. Москва, август 1964 г. Издательство „Наука“, Москва, 1964), которым присутствовавший на конгрессе один из крупнейших лингвистов нашего времени Р. Якобсон дал весьма высокую оценку как исследованиям, открывающим широкие перспективы



1. Можно предположить, что мы здесь имеем дело с древнейшим отдаленным родством (Urverwandschaft) индоевропейского с общекартвельским<sup>1</sup>, который „окавказился“ в большей степени, чем какой-либо индоевропейский язык, например, армянский, обнаруживающий в большей мере свой индоевропейский характер, но тем не менее не свободный от целого ряда черт, свойственных кавказским языкам.

2. Сходство можно было бы объяснить сродством в пределах ареального единства в результате многовековых контактов<sup>2</sup> индоевропейских и картвельских языков. Такие контакты с индоевропейскими картвельские языки имели с древнейших времен. Во всяком случае, связь с индо-иранскими можно считать установленной уже для мидийской эпохи (XIV в. до н. э.) на основании армазских<sup>3</sup>, иранских и греко-латинских эпиграфических памятников<sup>4</sup>, классических (греко-римских) источников и языковых материалов самих картвельских языков. Но есть основание, как языковое, так и культурно-историческое, предположить, что картвельские языки имели такие контакты с индоевропейскими с древнейших времен, и указанные черты сходства, возможно, восходят именно к этой эпохе. На это указывает, в частности, тот лексический слой индоевропейского происхождения в картвельских языках, который в своем вокализме обнаруживает более древнюю ступень сравнительно с прото-индоиранским.

3. И, наконец, это сходство в структурах картвельских и индоевропейских языков можно рассматривать как простой типологический изоморфизм, независимо от пространства и времени, вне всякого родства или сродства.

Было бы преждевременно пытаться сейчас определить, какой из этих трех факторов является причиной сходств в структурах, устанавливаемых в труде Т. В. Гамкрелидзе и Г. И. Мачавариани.

Может быть, действуют все три фактора, или только два, или один

<sup>1</sup> Ср. A. Nikuradse, Versuch einer Deutung der Parallelen der romanischen Baukunst West-Europas und Georgiens. RK, XV—XVI, 1963, p. 116, где на основании изучения культурно-исторических вопросов, многочисленных археологических материалов и памятников архитектуры кавказские народы рассматриваются как находящиеся в отдаленном родстве с народами Европы.

<sup>2</sup> Ср. тезис G. Deeters-a, по которому индогерманские черты, проявляемые картвельскими языками, возможно объяснить индоевропейским субстратом (Die Stellung der Kharthwelsprachen unter den kaukasischen Sprachen, RK, 23, 1957, p. 12-16. Об индоевропейском слое картвельской лексики см. в последнее время René Lafon, Pour faire mieux connaître la langue géorgienne, RK, IV-V, 1958, p. 32; также A. Nikuradse, упом. работа, стр. 116 сл. Об этом подробно в нашей работе: „Иверия в третьем веке“ (в печати).

<sup>3</sup> Эти памятники относятся, конечно, к более поздней эпохе (парфяно-сасанидской, а не мидийской), но сохранившиеся в них отдельные факты (ономастикон и т. д.) представляют собою продолжение старой традиции, указывающей на контакты более древней эпохи.

<sup>4</sup> Я имею в виду грузинские теофорные имена иранского (мидийского) происхождения, не говоря уже об армазских надписях, язык которых некоторые исследователи связывают с мидийским.

из них. Для того, чтобы иметь возможность ответить на этот вопрос, необходимо прежде всего установление закономерных структурных особенностей, характерных для других языков Кавказа, как это сделано в данной работе в отношении картвельских языков, и их сравнительно-типологическое изучение.

Я имею в виду типологические соотношения картвельских языков (изоморфизм и алломорфизм—типологические сходства и различия) не только с так называемыми „иберийско-кавказскими“ языками, но и с другими языками Кавказа и сопредельных стран, в частности, с такими индоевропейскими языками, как осетинский и армянский, а также с древними индоевропейскими и неиндоевропейскими языками Передней Азии.

В этом отношении особое значение приобретает сравнительно-типологическое изучение фонологических систем картвельских языков и индоевропейских языков Кавказа.

До сих пор мало внимания уделялось со стороны исследователей тому факту, что грузинская фонологическая система с точки зрения структурно-типологической, в чисто синхронном плане, ни с одним из языков (кроме других картвельских) не имеет так много общего, как с индоевропейскими языками Кавказа—армянским и осетинским.

Для грузинской фонологической системы, как известно, характерна тернарная система смычных и аффрикат, в которой один ряд: /p/, /t/, /k/, /c/, /č/ противопоставляется остальным двум как *придыхательные* ~ *непридыхательным* (по бинарной системе Р. Якобсона и его школы: *tense* ~ *lax*); второй ряд: /p/, /t/, /k/, /ç/, /č/ как *глоттализированные* ~ *неглоттализированным* (*checked* ~ *unchecked*) и третий ряд: /b/, /d/, /g/, /z/, /ž/ как *звонкие* ~ *незвонким*.

Один из этих дифференциальных признаков, которыми характеризуются троечные ряды, носит характер фонологической избыточности<sup>1</sup>.

С точки зрения дифференциальных признаков фонем<sup>2</sup>, а также места, занимаемого ими в системе, существует полное типологическое

<sup>1</sup> Одни авторы немаркированными считают *придыхательные* (ср. G. Deeters, *Die kaukasischen Sprachen. Handbuch der Orientalistik*. Herausgegeben von B. Spuler, VII Band, S. 19, другие—*глоттализированные* или *звонкие*.

<sup>2</sup> Неверно думать, будто *глоттализированные* согласные характерны только для тех диалектов армянского языка, которые находятся под непосредственным влиянием грузинского языка (например, для тбилисского, арвинского и др.). Они в такой же степени характерны для всего восточно-армянского, включая литературный армянский язык (см. A. A b e g h i a n, *Neuarmenische Grammatik*. Berlin und Leipzig, 1936, S. 23; ср. также А. С. Г а р и б я н, *Об армянском консонантизме*, ВЯ, 5, 1959, стр. 87) и, может быть, даже для некоторых западных диалектов.

G. R. Solta в своей недавно опубликованной важной работе об армянском языке (*Die armenische Sprache. Handbuch der Orientalistik*, VII. Band, Leiden-Köln, 1963, S. 80 ff.) указывает на сходство грузинских и армянских смычных и аффрикат, но при их транскрибировании почему-то использует разные знаки: для армянского—p, t, k, p', t', k' b, d, g, c, č, ç, а для грузинского—p', t', k', p', t', k', b, d, g, c', č', c', ç'.

сходство<sup>1</sup> между фонологическими системами картвельских и индоевропейских языков Кавказа—армянского и осетинского<sup>2</sup>.

Сравнительно-типологическое изучение фонологических систем этих языков способствовало бы выяснению взаимоотношений не только картвельских и индоевропейских языков<sup>3</sup>, но и отношения армянского<sup>4</sup> консонантизма к индоевропейскому.

<sup>1</sup> Для сравнительно-типологического изучения грузинских и армянских смычных и аффрикат важно всё-таки не то обстоятельство, имеем ли мы идентичность чисто акустически, с точки зрения придыхательности при придыхательных, глоттализации—при глоттализированных и звонкости—при звонких, а то, что эти ряды идентичны друг другу по своей функции, выполняемой ими в соответствующих фонологических системах.

<sup>2</sup> Сказанное относительно армянского языка полностью касается также консонантной системы осетинского. Интересно отметить, что такой индоевропейский язык кавказского и переднеазиатского лингвистического ареала, каким является курдский, своими троечными рядами смычных и аффрикат, подобно армянскому и осетинскому, ближе стоит к грузинскому, чем к индо-иранским языкам.

С этой точки зрения интересны также такие семитические языки этого же ареала, каковыми являются современные восточно-арамейские диалекты. По мнению некоторых авторов (Константин Церетели, *Очерк сравнительной фонетики современных ассирийских диалектов*. Тбилиси, 1958, стр. 64 сл.; ср. А. Калашев, *Русско-айсорский и айсорско-русский словарь*. Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, вып. XX, Тифлис, 1894; его же *Айсорские тексты*, там же; N. Osiroff, *Syriac. Le maître phonétique*, Paris, 1913, pp. 79-80; Н. В. Юшманов, *Сингармонизм урмийского диалекта*. Памяти академика Н. Я. Марра, Москва-Ленинград, 1938; стр. 297, 301), вместо „эмфатических“ согласных семитических языков в этих диалектах имеем глоттализированные смычные и аффрикаты. Если экспериментальные данные подтвердят это, то их изучение сравнительно с фонологическими системами кавказского и переднеазиатского лингвистического ареала, с одной стороны, и такое же сравнение семитических языков Абиссинии (где, как известно, также представлена система глоттализированных смычных и аффрикат) с местными языками—с другой, способствовало бы выяснению вопроса о том, имеем ли мы в виде глоттализированных смычных и аффрикат восточно-арамейских диалектов и семитических языков Африки сохранившийся в маргинальных языках архаизм (ср. Gotthelf Bergsträsser, *Einführung in die semitischen Sprachen*, München, 1928, S. 5; E. Ullendorf, *What is a Semitic Language? A Problem of Linguistic Identification*, *Orientalia*, vol. 27, NS, fasc. I, Roma, 1958, p. 72) или вызванную под влиянием местных языков инновацию. Ср. Wolf Leslau (*Semitic Languages*. Repr. from the EB, 1961, p. 3), который справедливо указывает, что „трудно определить, каким было первоначальное прото-семитическое произношение“.

<sup>3</sup> Справедливо отмечает G. R. Solta (op. cit., S. 92), что сходство между армянским и грузинским консонантизмом не может быть случайным.

В этой связи нужно отметить, что явление аблаута распространено в армянском значительно шире, чем это отмечено в литературе. В качестве алофонического чередования гласных в армянском следует рассматривать не только такие образования, как anjn/anjink, mianjn/mianjink и т. п. (ср. G. R. Solta, op. cit., S. 107), но и ряд других случаев (нормальная, нулевая и редуцированная ступени аблаута). В структурно-типологическом отношении в данном случае мы имеем также сходство между картвельским и армянским аблаутом.

<sup>4</sup> Эта сторона вопроса не была учтена при широкой дискуссии об армянском

То же самое касается и вопроса о взаимоотношениях картвельских и горских языков Кавказа. Изучение вопросов о генетических связях между этими языками только в том случае может быть плодотворным, если после исследования в синхронном плане структур отдельных языков будут восстановлены путем сравнительной и внутренней реконструкции структурные модели отдельных групп языков (абхазско-адыгейских, нахско-дагестанских), как это мы имеем теперь для картвельских языков, будут выяснены черты сходства и расхождений со сравнительно-типологической точки зрения и если удастся установить закономерные соотношения между ними и картвельскими языками на различных уровнях языковой иерархии, в области фонологии, морфологии, лексики и т. д. Пока эти регулярные соотношения не будут

консонантизме, проведенной на страницах *Вопросов Языкознания* в 1959-1962 гг. Если раньше одна часть авторов (A. Meillet, G. Deeters) тернарную систему армянских смычных и аффрикат, а также целый ряд других явлений (например синкопу гласных и т. д.) объясняла просто влиянием грузинского языка, теперь, во время дискуссии никто (кроме Н. Vogt-a) ни одним словом не упомянул, что эта система типологически близка к грузинскому и существенно отличается от систем современных индоевропейских языков, например, персидского (см. Ш. Гаприндашвили и Дж. Гиунашвили, *Фонетика персидского языка*. Тбилиси, 1964). Все внимание во время дискуссии было обращено на то, как вывести армянский консонантизм непосредственно из реконструированного индоевропейского, хотя сама реконструкция индоевропейского архетипа в значительной степени зависит от того, как будут квалифицированы существующие в настоящее время в индоевропейских языках, в том числе в армянском, фонологические системы. Это тем более очевидно теперь, когда существуют серьезные сомнения относительно реконструируемой схемы индоевропейских смычных (ср. E. Prokosch, *Media Aspirata*. *Modern Philology* VI. 1918-1920; его же *Сравнительная грамматика германских языков*, М., 1954, стр. 23-31; 113-114; R. Jakobson, *Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics*. Suppl., Oslo, 1958, pp. 17-25, русский перевод: *Новое в лингвистике*, III, Москва, 1963, стр. 95 сл.; В. В. Иванов, *Об исследовании древнеармянской фонологической системы в ее отношении к индоевропейской*, ВЯ, 1962, стр. 37-41). Поэтому попытки выяснять отношения армянского и осетинского консонантизма к индоевропейскому архетипу, а также реконструкция самого архетипа, вряд ли могут быть успешными при направлении исследовательской работы только в одну сторону, без учета проблем кавказской ареальной лингвистики.

Хорошим примером того, сколь важными могут быть для индоевропейского языкознания типологические параллели из кавказских языков, являются работы W. Allen-a (*Structure and System in the Abaza Verbal Complex*. *Transactions of the Philological Society*, 1956) и A. H. Kuipers-a [*Phoneme and Morpheme in Kabardian (Eastern Adyghe)*. 's-Gravenhage. 1960. *Janua Linguarum. Studia Memoriae Nicolai van Wijk dedicata*. Edenda curat C. H. van Schooneveld (см. рецензии D. M. Lang в BSOAS, XXIII, 1960, pp. 597-598; Г. А. Климов, ВЯ, 3, 1961, стр. 134-137)], где на материале кавказских языков дано серьезное обоснование возможности существования моновокалической системы, предполагаемой для индоевропейского. Ср. также С. Д. Кацнельсон, *К фонологической интерпретации протоиндоевропейской звуковой системы*, ВЯ, 5, 1958.

установлены, вопрос о генетических связях между картвельскими языками и горскими языками Кавказа останется скорее предметом веры, чем знания, и как бы велика ни была эта вера, положению о родстве она доказательной силы не прибавит.

Из всего сказанного вытекает, что в настоящее время на первый план выдвигается задача изучения проблем кавказской и переднеазиатской ареальной лингвистики со сравнительно-типологической точки зрения.

Кавказ представляет собою микрокосм языков, и кроме родственных между собою языков здесь представлены многочисленные языки различных систем (индоевропейские, тюркские, семитические). Установление их структурных моделей, реконструкция первоначальных архетипов и выяснение их взаимоотношений<sup>1</sup> важно не только для изучения каждого из них, но и для выяснения общих вопросов развития и взаимоотношений языков и исследования проблем универсалий. Не случайно, что понятие „языкового союза“ впервые возникло именно при изучении кавказских языков.

Исследование этих вопросов приобретает особую важность в настоящее время, после опубликования известной работы Р. Якобсона<sup>2</sup> о значении типологических изысканий для сравнительно-исторического языкознания, давшей толчок к изучению языков со структурно-типологической точки зрения и сделавшей очевидным значение таких изысканий для диахронического языкознания.

В настоящее время мы только лишь в отношении картвельских языков имеем первый<sup>3</sup> опыт установления общих структурных архетипов на фонологическом и морфонологическом уровнях путем сравнительного анализа и методом внутренней реконструкции.

<sup>1</sup> В этом смысле важны исследования, касающиеся типологических отношений кавказских языков, как, например, Nils M. Holmer (*Ibero-Caucasian as a Linguistic Type. Studia Linguistica*, 1947); Ernst Lewy (*Der Bau der europäischen Sprachen*, Dublin, 1942); ряд исследований Т. Milewski; работа К. Н. Schmidt-a (*Zu den Aspekten im Georgischen und in indogermanischen Sprachen*, RK, XV-XVI, 1963, стр. 107 сл.); ранние исследования G. Deeters-a (*Armenisch und Südkaukasisch, Caucasia III*, 37-82, IV, 1-64) и др.

<sup>2</sup> R. Jakobson, *Typological Studies and their Contribution to Historical Comparative Linguistics. Proceedings of the 8th International Congress of Linguists*, Oslo, 1958, стр. 17 сл.; русский перевод: *Новое в лингвистике*, III, Москва, 1963, стр. 95; J. H. Greenberg, *A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Languages. International Journal of American Linguistics*, vol. XXVI, 3, 1960, pp. 178 сл., русский перевод: *Новое в лингвистике*, III, Москва, 1963, стр. 60 сл.; также V. Skalička, *О современном состоянии типологии*, там же, стр. 19 сл.

<sup>3</sup> Эта книга была уже в типографии, когда появились две важные работы в области картвельского сравнительно-исторического языкознания: Г. А. Климова, *Этимологический словарь картвельских языков*, Москва, 1964 и К. Н. Schmidt-a, *Studien zur Rekonstruktion des Lautstandes der südkaukasischen Grundsprache*, Wiesbaden, 1962.

Представленная в данной работе картина языковой структуры является одной из возможных моделей общекартвельской системы. Поэтому мы не считаем, что изложенная здесь точка зрения о фонологической и морфонологической структуре картвельских языков и связанных с ней многочисленных частных вопросах является единственно правильной и что других мнений на этот счет не может быть.

Относительно некоторых вопросов, затронутых авторами, могут существовать различные мнения<sup>1</sup>, кое-что, может быть, является даже спорным, но тем не менее значение этого труда, думаю, вряд ли можно переоценить. Эта работа—первое исследование в области картвельского

Работа Г. А. Климова является первым важным сравнительно-историческим исследованием в области лексики картвельских языков, в котором путем сравнительного анализа дана попытка восстановления картины общекартвельского уровня развития лексического состава картвельских языков и установления исходных архетипов. Автор впервые применяет в отношении картвельских языков методику, разработанную в индоевропейском языкознании и примененную в последнее время J. R. Kognu-m. Но автор не ограничивается этим и пытается установить хронологическую соотношенность реконструируемых им фактов, исходя из системного подхода к языку. Поэтому словарь характеризуется наличием в нем двух различных хронологических плоскостей реконструкции.

При реконструкции фонологической системы и исходных архетипов Г. А. Климов, как он сам указывает, опирается на теорию сонантов и аблаута Т. В. Гамкредидзе и Г. И. Мачавариани, изложенную в данной монографии, поскольку он с ней был знаком в виде предварительных докладов или отдельных статей.

В очень важной работе К. Н. Schmidt-а дана попытка реконструкции звукового состава общекартвельского языка. В связи с этим рассмотрены вопросы взаимоотношений картвельских языков, а также их отношений к другим языкам. Приложенный к труду подробный индекс по существу носит характер этимологического словаря. В своих выводах автор опирается не только на все достижения картвелологического языкознания, но и на результаты своих собственных изысканий. Выводы К. Н. Schmidt-а частично (в вопросах вокализма) совпадают с точкой зрения, изложенной в данной работе, а в других случаях значительно отличаются от нее. От внимания немецкого ученого не ускользнуло и явление аблаута в картвельских языках, но его роли в структуре этих языков он даст, по-видимому, другую оценку. Точно также он правильно выяснил происхождение вокализма в таких словах, как *berg-i* и т. п. в результате ассимиляции (\**barg-i*); очень важны его соображения относительно некоторых вопросов реконструкции фонологической системы и т. д. (Об этой работе К. Н. Schmidt-а см. теперь рецензию Г. И. Мачавариани. Научно-библиографический сборник, 2-3, Тбилисский Государственный Университет, Тбилиси, 1965, стр. 76 сл.).

<sup>1</sup> Так, например, редактор, в отличие от авторов, придерживается несколько другого мнения относительно реконструкции смычных и аффрикат (см. ниже, стр. 385 сл.) и некоторых других вопросов.

В этом отношении весьма характерны и поучительны слова Н. А. Gleason-а относительно фонемы: «К счастью, в лингвистике не существует единой ортодок-

языкознания, написанное с последовательным использованием структурных методов языкового анализа и, следовательно, соответствующее современному уровню развития лингвистической науки. В работе дана новая теория общекартвельской системы и ее диахронических трансформаций, в результате которых оформились исторические картвельские языки. Она по существу создает основу для сравнительно-исторической грамматики картвельских языков и представляет собою этап в диахроническом картвельском языкознании. Думается, что вся дальнейшая работа в данной области пойдет по этому пути, ибо он открывает широкие перспективы для науки.

Георгий В. Церетели

Тбилиси, 1964

---

сальной точки зрения на фонему, хотя в определенных лингвистических кругах получили преимущественное распространение те или иные более частные системы. В результате сложилась возможность свободного выбора той или иной теории, проверки разных методов и теоретических положений. Это сначала привело к некоторой путанице, но в конечном счете способствовало прогрессу лингвистической науки» (Н. А. Gleason, *op cit.*, 1956, стр. 222, русский перевод, стр. 302).